

HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP

3 Inleiding
Urgente vragen van oorlog en vrede

PIETER VOS

7 **De oorlog in Oekraïne**

Een ethische reflectie vanuit de traditie van de rechtvaardige oorlog

PIETER VOS

19 **Militaire steunverlening aan Oekraïne**

ANNE PIER VAN DER MEULEN

29 **The Crucified Boy in Russian War-Propaganda**

How is Theology NOT Ideology?

KATYA TOLSTOJ

39 **Pax Christi – actief geweldloos**

JAN PETERS

49 **Morele ervaringen van veteranen na inzet in militaire missies**

SANNEKE BROUWERS

60 Interview met Oekraïense theoloog Roman Zaviysky:

War, Peace and Military Chaplaincy: Lessons Learned from Ukraine

PIETER VOS

EN VERDER

Aan de lezer | 1

Beeldmeditatie | 58

Tips bij het thema | 17, 27, 57

De scriptie | 72

Foto voorzijde: Leopard 1V
René Rosmolen maakte voor dit Handelingen-
themanummer over 'oorlog en vrede' een
fotoreportage in Nationaal Militair Museum
Soesterberg.

Theo (prof.dr. T.S.M.) van der Zee is hoofdredacteur van *Handelingen* en bijzonder hoogleraar Onderwijs in ethisch en religieus perspectief aan de Radboud Universiteit, Nijmegen. | theo.vanderzee@ru.nl

'Screams of total destruction'

Voor velen van ons die opgegroeid zijn in het West-Europa van na 1945, was oorlog een realiteit van een andere wereld. We konden de *screams of total destruction* ver van ons houden, al waren ze er wel. Te horen waren ze in Korea, Vietnam, Algerije, Joegoslavië, Irak, Palestina, Libanon, Syrië en vele andere plekken waar oorlog is gevoerd. Veteranen die hier op missie zijn geweest, vertelden al eerder van gruwelijkheden, maar wij, wij hielden ze ver van ons. Met de Russische invasie in Oekraïne komt de oorlog op intense wijze onze wereld binnen en zijn we niet langer in staat ons te wentelen in de illusie van een vreedzame wereld.

Behalve geopolitieke, militair-strategische en economische afwegingen, zijn ook ethische en religieuze beschouwingen dringend gewenst. Wat is het goede en waar is God in tijden van oorlog? Kerken, religieuze organisaties en ngo's bieden praktische hulp en opvang, maar zijn echter nagenoeg afwezig in het publieke debat over de oorlog en de implicaties. Organisaties als Kerk en Vrede en Pax Christi stellen wel de vraag naar het goede, maar komen elk tot heel verschillende conclusies. Wat is het goede dat regeringsleiders, kerken, religieuze organisaties, bedrijven, militairen en burgers kunnen doen? Waar vinden zij zin, troost en bemoediging?

In de realiteit van de oorlog in Oekraïne wordt religie ingezet als ideologisch instrument. Het religieus geïnspireerde paradigma van een rechtvaardige oorlog wordt ingeruild voor dat van een godsdienstoorlog. Religieuze beelden als dat van de gekruisigde jongen, worden voor ideologische doeleinden verdraaid en misbruikt. Een halt aan de ideologisering van religie kan enkel en alleen van binnenuit. Voor de praktische theologie en religiewetenschap ligt hier een belangrijke opdracht om op het gebruik van religieuze beelden en verhalen te wijzen, misbruik te adresseren en alternatieve beelden, verhalen en paradigma's te introduceren.

Onder redactie van Pieter Vos biedt *Handelingen* met dit themanummer een platform voor ethische en religieuze beschouwingen over oorlog en vrede. De auteurs gaan niet voorbij aan de oorlog, maar doen ons de gruwelijke realiteit ervan onder ogen zien. De *screams* klinken op in de artikelen. Zo zijn de auteurs in staat nieuwe beelden, verhalen en paradigma's te openen die reiken naar vrede en geweldloosheid. Het treffende beeldmateriaal van René Rosmolen doet dat evenzeer. <

ARCHANGEL

20

Urgente vragen van oorlog en vrede

Door de Russische invasie in Oekraïne dient het thema 'oorlog en vrede' zich met grote urgentie aan. De militaire ontwikkeling van de oorlog in Oekraïne houdt veel mensen intens bezig, zowel in persoonlijke betrokkenheid bij de opvang van Oekraïense vluchtelingen, als in de publieke opinievorming over de aard en impact van dit conflict en de levering van wapens door het Westen. Voor meer fundamentele ethische vragen over oorlog en vrede lijkt in de publieke opinie echter weinig aandacht te zijn.

De oorlog in Oekraïne vraagt om meer dan alleen geopolitieke en militair-strategische afwegingen en praktische hulp en steun van hen die direct door de oorlog getroffen worden. De steun van het Westen aan het Oekraïense leger vereist allereerst een ethische afweging, waarbij naast de rechtvaardiging van militaire steun aan Oekraïne ook het perspectief op vrede in beeld zou moeten komen. Onder de vraag of en welke wapens aan Oekraïne geleverd moeten worden, liggen bijvoorbeeld klassieke ethische vragen over de mate waarin gewelddmiddelen ingezet mogen worden (proportionaliteit) en onder welke voorwaarden.

Naast veroordeling van de Russische invasie (bijvoorbeeld door de Raad van Kerken), lijken ook de kerken en ngo's zich vooral te richten op de opvang van oorlogsslachtoffers en vluchtelingen, maar dragen ze weinig bij

aan de publieke opinievorming over prangende vragen van rechtvaardigheid en vrede. De grove schending van mensenrechten door het Russische leger roept terecht grote morele afschuw op, maar vraagt ook diepere ethische en theologische reflectie op de vraag hoe de menselijkheid bewaard kan worden te midden van de gruwelen van de oorlog. Ook is aandacht nodig voor het perspectief van hen die de oorlog uitvechten en ondergaan. Dit betreft de morele last die militaire inzet legt op de schouders van militairen en de impact van aanhoudend geweld op de lokale bevolking.

In dit themanummer wordt een aantal van deze concrete ethische aspecten aan de orde gesteld. Welke perspectieven kunnen ontleend worden aan de theologisch-ethische traditie van denken over oorlog en vrede, zoals de 'theorie van de rechtvaardige oorlog' en het denken over 'rechtvaardige vrede'?

Hoe is niet alleen de levering van wapens aan Oekraïne te rechtvaardigen, maar ook de concrete inzet ervan, inclusief semi-autonome wapens zoals drones? Hoe wordt er over de oorlog in Oekraïne gesproken en hoe zouden kerk en theologie hierover in de publieke ruimte kunnen spreken? Welke rol zouden kerken en ngo's, naast hulp en ondersteuning van oorlogsvluchtelingen, kunnen spelen in de ethische bezinning op vragen over rechtvaardigheid en vrede, gerechtigheid en veiligheid waarbij de oorlog in Oekraïne samenleving en politiek bepaalt? Welke theologische perspectieven zijn er op de ervaring en legitimatie van geweld, zowel van degenen die er slachtoffer van zijn als degenen die geweld (*violence*) bestrijden door inzet van militair geweld (*force*)? En wat is de impact op militairen en veteranen?

Zes themabijdragen

Het themanummer is als volgt opgezet. In een eerste artikel bespreekt **Pieter Vos** ethische vragen met betrekking tot de oorlog in Oekraïne vanuit de traditie van de rechtvaardige oorlog. Daarmee wordt een lange traditie van christelijke bezinning op oorlog en vrede betrokken op de concrete ethische vraagstukken die zich ten aanzien van deze oorlog aandienen. Het denkkader van deze traditie blijkt het mogelijk te maken om tot een adequate ethische afweging te komen van welke motieven wel en niet valide zijn in het steunen van het Oekraïense verzet en het bestrijden van de Russische agressie. Ook biedt dit denkkader handvatten voor het concrete militaire handelen en om de rol van de NAVO af te wegen. Tot slot vraagt deze bijdrage aandacht voor het belang van het perspectief op 'rechtvaardige vrede' voorbij het conflict.

In een tweede bijdrage gaat **Anne Pier van der Meulen** nader in op de aard van de oorlogsvoering in Oekraïne, oftewel op de middelen waarmee de strijd wordt geleverd. Daarmee refereert hij eveneens aan de ethische principes van de traditie van de rechtvaardige oorlog. Specifiek reflecteert hij op de vraag of en in hoeverre het gebruik van semi-autonome wapensystemen, die door zowel Oekraïne als Rusland worden ingezet, ethisch te rechtvaardigen is. Hij betoogt dat de inzet door Oekraïne van dergelijke semi-autonome wapens, zoals drones, te rechtvaardigen is als noodzakelijk middel om de agressor te verdrijven en de vrede en veiligheid te herstellen, zolang er sprake is van 'meaningful human control'. Het is wezenlijk dat de beslissingsbevoegdheid bij mensen blijft en niet overgelaten wordt aan machines.

Met de (Engelstalige) bijdrage van **Katya Tolstoj** verschuift het perspectief naar de religieus getoonzette legitimatie aan Russische zijde. Het artikel staat in het bredere kader van haar interdisciplinaire en multi-religieuze onderzoeksproject 'Theology after Gulag, Bucha, and beyond', dat gericht is op de kritische doordenking van het geweld en de daaruit voortvloeiende trauma's van het Sovjet-regime en het huidige Russische regime, dat in allerlei opzichten het Sovjet-verleden continueert. Mythen en verhalen over het roemrijke Russische verleden en de heilige bestemming functioneren als ideologische legitimatie. Tolstoj laat aan de hand van een specifiek voorbeeld zien hoe geschiedenis en religie worden misbruikt om de agressie tegen Oekraïne te legitimeren: het verhaal van de 'crucified boy' dat vanaf 2014 in de Russische media de ronde

is gaan doen en suggereert dat een driejarig jongetje voor de ogen van zijn moeder door 'Oekraïense neo-nazi's' op een reclamebord 'gekruisigd' werd. Tolstoj laat zien hoe dit verhaal ideologisch wordt ingezet voor rekrutering en propaganda en tevens geassocieerd wordt met soortgelijke verhalen in Dostojevski's *De broers Karamazov*. Bij Dostojevski staan deze verhalen echter in een totaal andere context: in plaats van oorlogsgeweld ideologisch te legitimeren, roepen ze op tot religieuze introspectie: 'ik ben het die hem kruisigde'. Religie in de ware zin van het woord dient onderscheiden en 'bevrijd' te worden van politieke ideologie waarin religie misbruikt wordt voor politieke doeleinden.

Vanuit katholiek perspectief richt **Jan Peters** zich vervolgens op de wereldwijde katholieke vredesbeweging Pax Christi. Wat betekent de brute en massale overval op een zelfstandige staat als Oekraïne voor de bezinning binnen deze beweging, die inzet op actieve geweldloosheid? Peters schetst eerst hoe Pax Christi zich steeds een tegenstander getoond heeft van elk gebruik van geweld en zich daarbij baseerde op de levenshouding van Jezus. Inzake Oekraïne heeft Pax Christi echter toch het recht op zelfverdediging erkend en evenzeer de 'responsibility to protect', de verantwoordelijkheid van een regering om eigen burgers te beschermen. De beweging heeft daarmee gezocht naar een middenpositie tussen de militaristische optie enerzijds en een absoluut pacifisme anderzijds. De begrippen 'actieve geweldloosheid' en 'rechtvaardige vrede' kunnen blijvend zicht geven op een vreedzame toekomst voor de volkeren in het Oosten van Europa, evenals in andere conflicthaarden in de wereld.

In een vijfde artikel beschrijft aalmoezenier en promovenda **Sanneke Brouwers**, op basis van door haar uitgevoerd empirisch onderzoek en haar werk met actief dienende en post-actieve veteranen, morele ervaringen van Nederlandse militairen tijdens missies. Ze gaat daarbij in op de thema's *moral distress* en erkenning, aan de hand van door veteranen zelf geformuleerde kernzinnen waarin ze hun ervaringen verwoorden. Militairen willen tijdens hun inzet iets goeds doen en iets betekenen, maar in de praktijk wordt hun handelingsperspectief beperkt door de politieke opdracht of door militair-juridische afwegingen. Het niet kunnen of mogen handelen is een belangrijke bron van *moral distress*. Brouwers laat zien dat erkenning van de ambigue en negatieve gevoelens van veteranen cruciaal is en dat de geestelijke verzorging daarbij een belangrijke rol kan spelen. Naast begeleider zijn van veteranen kan de geestelijk verzorger ook een brug slaan tussen de krijgsmacht, de kerk (of zendende instantie) en de samenleving. De oorlog in Oekraïne heeft als neveneffect dat er meer erkenning in de samenleving lijkt te komen voor de morele ervaringen van veteranen.

Dit nummer bevat naast de genoemde vijf artikelen een interview met de Oekraïense katholieke theoloog **Roman Zaviyskyy**, die indringend reflecteert op de oorlogservaringen, de plaats van de geestelijke verzorging in de Oekraïense krijgsmacht en de relevantie van de rijke traditie van katholiek denken over oorlog en vrede in relatie tot de oorlog in Oekraïne. <

De oorlog in Oekraïne

Een ethische reflectie vanuit de traditie van de rechtvaardige oorlog

Vanuit de traditie van de 'rechtvaardige oorlog' bespreekt Pieter Vos concrete ethische vragen die zich ten aanzien van de oorlog in Oekraïne aandienen. Dit denkkader blijkt het mogelijk te maken om tot een adequate afweging te komen van welke motieven wel en niet valide zijn in het steunen van het Oekraïense verzet en het bestrijden van de Russische agressie. Ook vraagt deze bijdrage aandacht voor het belang van het perspectief op 'rechtvaardige vrede' voorbij het conflict.

In de podcast *Veldheren* merken generaal buiten dienst Mart de Kruif en Peter van Uhm herhaaldelijk op dat oorlog verschrikkelijk is en dat dit altijd zo is. Het beeld van Boetsja, Marioepol en Bachmoet dat op ons afkomt is dat van vernietiging, verwoesting en verschrikking. In zijn *keynote lecture* op de Annual Conference 2023 van de Europese International Society of Military Ethics (EurolSME) in Athene die ik bezocht, sprak militair ethicus Georg Lucas ten aanzien van de oorlog in Oekraïne van 'screams of total destruction'.

Dat oorlog verschrikkelijk is, is ook het uitgangspunt van de ethiek die zich vanouds richt op de vraag wanneer en onder welke voorwaarden een oorlog gerechtvaardigd is, veelal de 'theorie van de rechtvaardige oorlog' genoemd. Daarover bestaan nog wel misverstanden. In dit artikel ga ik daar eerst nader op

in. Vervolgens introduceer ik de belangrijkste principes van de 'rechtvaardige oorlog' en reflecteer ik van daaruit op ethische vragen die de oorlog in Oekraïne oproept.

Misverstanden en beginselen

Er zijn veel misverstanden over de 'theorie van de rechtvaardige oorlog'. Een eerste misverstand is dat het hier om een eenduidige ethische theorie gaat, in de zin van een consistent en coherent geheel van ethische principes en normen, in dit geval over rechtvaardige oorlogsvoering. Het gaat echter om een denktraditie met diverse varianten, met wortels in de oudheid, het christendom en het humanisme. Ik spreek daarom liever van een traditie dan van een theorie. Bovendien is de gerichtheid niet alleen theoretisch, maar juist ook praktisch-ethisch, dikwijls opgezet vanuit

concrete casuïstiek. De kernvraag is: wat is juist en rechtvaardig handelen te midden van de realiteit van oorlog? Zoals de christelijke ethicus O'Donovan opmerkt, is de traditie van de rechtvaardige oorlog 'neither a 'theory', nor about 'just wars', but a proposal for doing justice in the theatre of war' (2003, vii).

Daarmee is ook een tweede misverstand weersproken, namelijk dat de 'rechtvaardige oorlog' oorlogen bedoelt te rechtvaardigen. Het startpunt van dit denken is niet het eigen voor-nemen om ten strijde te trekken op zich, maar de vraag of het gerechtvaardigd is om met inzet van geweld te *reageren op* een agressor en fundamenteel onrecht. Uitgangspunt is een *presumption against war* – het antwoord op de vraag of oorlog voeren gerechtvaardigd is luidt: nee, tenzij. Oorlog moet in deze visie dus voorkomen worden, juist omdat beseft wordt dat oorlog verschrikkelijk is. Het 'tenzij' komt pas in beeld als er een agressor is die aanvalt of als fundamentele rechten van mensen worden geschonden, zoals dat bij de Russische aanval in Oekraïne het geval is. Alleen onder strikte voorwaarden en in specifieke omstandigheden kan van het 'nee' tegen oorlog worden afgeweken.

In de traditie van de rechtvaardige oorlog gaat het om zes criteria die bepalen of het gerechtvaardigd is ten strijde te trekken (*ius ad bellum*). De drie meest klassieke daarvan vinden we in rudimentaire vorm reeds bij Augustinus (cf. Vos 2022) en zijn meer systematisch uitgewerkt door Thomas van Aquino: er moet sprake zijn van een *rechtmatige autoriteit*, een *rechtvaardige reden* en een *juiste intentie*. Later zijn daaraan drie uitgangspunten toegevoegd: oorlog moet een *laatste redmiddel* zijn (nadat alle andere te rechtvaardigen middelen

om de vrede te bewaren zijn uitgeput), *proportioneel* van aard zijn (het kwaad dat de oorlog aanricht moet in redelijke verhouding staan tot het goede dat ermee wordt beoogd) en gereede *kans van slagen* hebben.

Daarnaast kent de traditie ook twee principes die van belang zijn voor de *uitvoering* van oorlog (*ius in bello*). Die betreffen de *proportionaliteit* van de geweldsmiddelen in relatie tot de gestelde doelen en het *discriminatieprincipe*: het onderscheid tussen strijders en niet-strijders, combattanten en niet-combattanten.

> *Alleen onder strikte voorwaarden en in specifieke omstandigheden kan van het 'nee' tegen oorlog worden afgeweken.*

Bij al deze zaken gaat het niet om een rijtje criteria, maar om een 'moreel referentiekader ter beoordeling van oorlogen en oorlogshandelingen', zoals Van Iersel stelt (2022, 368). Ik gebruik dit ethische referentiekader om te reflecteren op de oorlog in Oekraïne, waarbij ik me beperk tot de belangrijkste elementen en kernvragen die zich aandienen.

De oorlog in Oekraïne en het *ius ad bellum*

Het eerste principe van de *ius ad bellum* betekent dat de oorlog door een rechtmatige overheid (*iusta auctoritas*) moet worden gevoerd. Daaronder wordt vanouds een staatsmacht verstaan. Tegenwoordig wordt dit in de *just war theory* uitgebreid naar de hoogst mogelijke autoriteit in internationale zin, de Verenigde Naties. Vanwege het vetorecht van de permanente leden van de Veiligheidsraad blijkt het in de praktijk echter onhaalbaar om gewapend ingrijpen alleen te rechtvaardigen als er een VN-mandaat is.

Verzet tegen een agressor kan ethisch gerechtvaardigd zijn, ook als er geen VN-mandaat voor is, zoals in het geval van Oekraïne. Daarmee wordt tevens duidelijk dat dit principe verder gaat dan alleen de legaliteit van een overheid. Veeleer grondt het principe in het belang van orde en recht, de rechtsorde, waarvoor overheden verantwoordelijk zijn. Je zou dus kunnen zeggen dat de autoriteit van een staatsoverheid afhankelijk is van de mate waarin ze orde, recht en rechtvaardigheid dient (waar traditioneel ook de grond gevonden wordt voor het recht van opstand).

Op basis hiervan kunnen we twee dingen constateren. Ten eerste heeft Rusland voor de invasie in Oekraïne niet of nauwelijks directe internationale steun. Ten tweede dient de Russische overheid met de invasie in Oekraïne noch de Oekraïense, noch de internationale noch de eigen rechtsorde, maar tast zij deze hiermee juist fundamenteel aan.

Het belangrijkste principe van het *ius ad bellum* is de gerechtvaardigde reden of rechtvaardige zaak (*causa iusta*). Daaronder wordt in het algemeen verstaan:

- 1) de verdediging van burgers en staten tegen een agressor;
- 2) de bescherming van burgerbevolking van wie fundamentele rechten zijn afgenomen;
- 3) het vestigen of herstellen van een rechtvaardige politieke orde.

Terwijl een 'conventionele' benadering zoals van Walzer (2006 [1977]) vooral op 1) inzet, benadrukken recentere 'revisiehistorische' benaderingen zoals van Rodin (2003) en McMahan (2009) het belang van 2), waarmee zij zich vooral richten op de ethische legitimatie van

humanitaire interventies die het karakter hebben van *peace enforcement* (Peperkamp 2019). De oorlog in Oekraïne maakt de conventionele benadering echter opnieuw actueel.

> **Oorlog moet in de visie van 'de rechtvaardige oorlog' voorkomen worden, juist omdat oorlog verschrikkelijk is.**

In de retoriek van Poetin en andere Russische autoriteiten wordt de invasie in Oekraïne gelegitimeerd als een recht op zelfverdediging en als bescherming van (Russische) burgers in Oekraïne en zelfs van de internationale vrede. Daarbij wordt de NAVO als agressor voorgesteld die Oekraïne gebruikt om westerse invloed te vergroten en Russische burgers van de Donbas te onderdrukken – Poetin spreekt zelfs van 'genocide' – doordat het voor de bewoners van de Donbas niet langer mogelijk zou zijn de Russische taal te spreken of economisch autonoom te zijn (Kumankov 2023, 9).

Het is echter evident dat invloed of gebrek aan zelfstandigheid in culturele en economische zin en ook de wens van de Oekraïense overheid om toe te treden tot een bondgenootschap zoals de NAVO of Europese Unie, in de traditie van de rechtvaardige oorlog geen gerechtvaardigde redenen zijn voor een gewelddadige inval zoals Poetin die in Oekraïne heeft gedaan. Daarentegen is de Oekraïense verdediging tegen de Russische agressie wel ten volle te rechtvaardigen als een klassieke zaak van zelfverdediging. In de Russische argumentatie speelt de vraag wat Oekraïne zelf wil niet eens een rol: 'Ukraine itself is deprived of subjectivity' (Kumankov 2023, 10).

Evenmin is er in het geval van de Russische invasie sprake van een juiste intentie (*intentio*

recta). Onder een juiste intentie wordt algemeen verstaan: het herstellen of creëren van een rechtvaardige vrede en niet bijvoorbeeld het uitbreiden van eigen macht, invloedssfeer of territorium, zoals dat in Poetins 'speciale operatie' het geval is. Het zou dus een compleet misverstaan van de traditie van de 'rechtvaardige oorlog' zijn om te zeggen dat Poetin net zo goed als Oekraïne kan claimen dat hij een rechtvaardige oorlog voert, zoals nog wel eens wordt gesuggereerd.

Verdediging van (religieuze) waarden of van fundamentele rechten?

Zoals Kumankov laat zien, fungeren de rechtvaardigingen met behulp van elementen uit de rechtvaardige oorlog aan Russische zijde vooral om het eigen volk te overtuigen en te mobiliseren. De 'speciale operatie' wordt uiteindelijk vooral gelegitimeerd als een 'forced preemptive strike to protect cultural frontiers' (2023, 2), dat wil zeggen als preventieve oorlog

> *In de Russische legitimering van geweld wordt het ethische paradigma van de rechtvaardige oorlog in feite vervangen door het paradigma van de godsdienstoorlog.*

vanwege een waardenconflict, waarbij de Russische cultuur en leefwijze en de onderliggende religieuze waarden verdedigd moeten worden. In zo'n rechtvaardiging wordt een element uit de traditie van de rechtvaardige oorlog (*preemptive strike*) gebruikt maar op een oneigenlijke wijze ingevuld.

Allereerst geldt dat er onder *just war thinkers* verschil van mening is over de vraag of een

preventieve aanval überhaupt gerechtvaardigd is. Als dat al zo is, dan zou het moeten gaan om een aanval die een gewelddadige inval van een agressor probeert te voorkomen. Er zijn echter geen aanwijzingen dat Oekraïne of de NAVO plannen hadden om Rusland binnen te vallen.

Ten tweede is het verdedigen van culturele en religieuze waarden geen gerechtvaardigde reden in de hedendaagse theorie van de rechtvaardige oorlog. Na de vrede van Westfalen (1648) zijn de waarheidsaanspraken van een religie niet meer politiek leidend. In de Russische legitimering van geweld vanuit de bescherming van eigen culturele en religieuze waarden, wordt het ethische paradigma van de rechtvaardige oorlog in feite verlaten en vervangen door het paradigma van de godsdienstoorlog: 'De rechten van de (ware) godsdienst worden dan dus tot 'rechtvaardige zaak'' (Van Iersel 2022, 358). De 'rechtvaardige oorlog' betekent juist de verwerping van iedere vorm van godsdienstoorlog op theologische gronden, zoals Augustinus' leer van de twee steden daar al de basis voor vormde.

Dit raakt overigens ook de Westerse legitimatie van het verzet tegen Rusland. De voorstelling dat in de oorlog in Oekraïne vooral de Westerse waarden van vrijheid en democratie beschermd moeten worden, is dan eveneens problematisch. Het gaat namelijk niet om de bescherming van een ideologie ('onze waarden'), maar om de bescherming van burgers en hun rechten tegenover een agressor, precies waarvoor overheden met hun zwaarmacht zijn bedoeld.

Het verzet van Oekraïne is conform de conventionele benadering bovendien op te vatten als 'gerechtvaardigde reactie op agressie'. Bij agressie gaat het op het eerste gezicht vooral

om een schending van de territoriale integriteit en politieke soevereiniteit van een land. Bedacht moet echter worden dat deze rechten van natiestaten teruggaan op rechten van mensen: als een land wordt aangevallen, zijn het de bewoners die bedreigd worden, zowel in hun eigen leven als in hun morele rechten om hun eigen politieke bestuur te organiseren. Verzet hiertegen is niet alleen een zaak van zelfverdediging. Zoals Walzer (2006, 108) betoogt: 'Wie slachtoffer is van agressie vecht uit zelfverdediging maar verdedigt niet alleen zichzelf, want agressie is een vergrijp tegen de hele [internationale] gemeenschap als zodanig.'

Dit laatste impliceert dat ook de internationale steun aan het Oekraïense verzet is gerechtvaardigd. Ethisch gezien is het argument niet dat het Westen hier bepaalde belangen bij heeft, maar dat de agressie een vergrijp is. Als de agressie van Rusland niet alleen een aanval is op Oekraïne, maar ook op de internationale vrede en rechtsorde (schending van nationale soevereiniteit), dan hebben ook andere landen het recht en in wezen ook de verantwoordelijkheid en plicht om het slachtoffer te ondersteunen.

Het verzet van Oekraïne met internationale steun is dus enerzijds te rechtvaardigen als zelfverdediging en anderzijds als 'ordehandhaving' tegenover degene die besloten heeft de vrede in de internationale gemeenschap te doorbreken. Vanuit de traditie van de rechtvaardige oorlog is de ethische vraag zelfs of de 'internationale gemeenschap' wel voldoende verantwoordelijkheid neemt door zich te beperken tot het leveren van wapens, zonder zelf direct op te treden tegen de Russische agressor. Het grote argument daartegen is natuurlijk de dreigende escalatie tot op het niveau van een nucleaire

oorlog. Dat weegt ethisch gezien zwaar en is valide; het argument dat Oekraïne geen lid is van de NAVO is dat ethisch gezien niet.

Verantwoordelijkheid van het Westen?

Nu zou je je kunnen afvragen of wat ik tot nu toe betoogd heb geen onrecht doet aan het aandeel van het Westen in de escalatie van de oorlog in Oekraïne. Zo stelde de Amerikaanse 'politieke realist' John Mearsheimer (2022) zelfs dat de oorlog vooral de schuld is van het Westen dat de NAVO in de afgelopen decennia steeds maar heeft uitgebreid, nadrukkelijk tegen de wil van Rusland in. Heeft het Westen daarmee de vrede niet zelf op het spel gezet? Ook dergelijke vragen moeten gesteld worden, maar dan is het wel van belang om een aantal zaken mee te wegen. In de eerste plaats heeft de NAVO in principe niet het initiatief genomen om nieuwe lidstaten te werven, maar hebben voormalige Sovjetstaten en andere landen zelf dat verzoek ingediend, zoals ook Oekraïne dit herhaaldelijk heeft gedaan en nog steeds doet. Bovendien hebben diverse voormalige Sovjetstaten, zoals Wit-Rusland, zich bewust niet bij de NAVO aangesloten, en dat is gerespecteerd.

Daar komt bij dat de NAVO qua doelstelling niet op aanval maar op verdediging is gericht. Sterker nog, het bondgenootschap beoogt expliciet vooral conflicten te voorkomen en vreedzaam op te lossen. De NAVO is dus niet gericht op militaire en territoriale expansie, zoals Rusland die met haar inval in Oekraïne wel beoogt.

Het gaat me er hier niet om het NAVO-beleid in alle opzichten te verdedigen. Ethisch gezien is er echter wel een wezenlijk verschil tussen het lid (willen) worden van een bondgenootschap (ook als dat primair gericht is tegen

Rusland als potentiële vijand) en het daadwerkelijk militair invallen van een buurland, zoals Rusland heeft gedaan. Dat neemt niet weg dat ook de NAVO zichzelf steeds de kritische vraag moet stellen of haar beleid om het bondgenootschap steeds uit te breiden verstandig is (geweest). Daarbij moet bedacht worden dat het feit dat Oekraïne tot nu toe niet is toegelaten, er precies mede mee te maken heeft dat de NAVO Rusland niet wil(de) provoceren.

Rechtvaardig oorlog voeren (*ius in bello*)?

In de concrete uitvoering van oorlogshandelingen (*ius in bello*) spelen tal van ethische vragen, waar ik nu niet allemaal op in kan gaan; zie daarvoor ook het artikel van Anne Pier van der Meulen. Ik wijs slechts op de algemene regels die het handelen in oorlog aan banden leggen.

Discriminatieprincipe

De eerste en belangrijkste regel gaat over wie er bestreden mag worden. Daarbij wordt door de eeuwen heen steeds onderscheid gemaakt tussen wie wel kunnen of willen vechten (combattanten) en wie niet (non-combattanten). Bij non-combattanten wordt vanouds gedacht aan vrouwen en kinderen, geestelijken, oude mannen, leden van neutrale groepen en staten, gewonden en krijgsgevangenen.

Dit 'discriminatieprincipe', zoals het in het *ius in bello* heet, is gericht op de bescherming van hen die niet bij de daadwerkelijke oorlogvoering betrokken zijn. De handhaving van dit principe is in moderne tijden urgent geworden door de mogelijkheid van luchtbombardementen, de dreiging van nucleaire oorlogen, en de

ontwikkeling van precisiewapens. Handhaving ervan is ook complex geworden, doordat combattanten zich als non-combattanten kunnen verkleeden (zoals in Afghanistan en Irak veelvuldig gebeurde) en doordat gevechten veelvuldig in stedelijke omgevingen worden uitgevochten.

Het discriminatieprincipe houdt in dat burgers niet het geïntendeerde doel mogen vormen van geweldsuitoefening. Dit is gemakkelijk gezegd, maar in de praktijk bevinden zich dus dikwijls burgers in de nabijheid van een strijdgebied. In de traditie van de rechtvaardige oorlog en in hedendaagse conventies is steeds benadrukt dat dit niet betekent dat de strijd dan gestaakt moet worden; wel dat er zorgvuldigheid in acht genomen moet worden om burgerslachtoffers zoveel mogelijk te voorkomen.

Principe van het dubbel effect

Een ethische regel die hier standaard aangevoerd wordt is die van het 'principe van het dubbel effect', ontleend aan Thomas van Aquino. In dat principe wordt onderscheid gemaakt tussen een geïntendeerd effect en een voorzien maar niet geïntendeerd effect van een handeling. Dit betekent dat de militair goede effecten moet nastreven en slechte effecten zo veel mogelijk moet vermijden. Zoals O'Donovan zegt:

one may *foresee* damage to non-combatants, which is not intended as a means to the military purpose but cannot be avoided. The military goal does not imply the non-combatant damage, but the damage is an unavoidable accompaniment to the pursuit of the goal. (2003, 44)

Hiervoor worden de termen 'collateral damage' en 'militaire noodzaak' gebruikt, die echter problematisch zijn, omdat excessief geweld waarbij veel burgerslachtoffers vallen er gemakkelijk mee gerechtvaardigd wordt. O'Donovan merkt daarbij echter terecht op dat als de aanval op burgerdoelen gezien wordt als 'militaire noodzaak', deze slachtoffers wel degelijk geïntendeerd zijn en het principe van het dubbel effect dus niet opgaat:

the foresight that *disproportionate* non-combatant damage will be done, combined with a *failure to intend to avoid* that disproportionate damage, presumes an intention to do that damage. Foreseen damage is not as such intended; but when the foreseen damage is also gratuitous, it is presumed to be intended. (ibid.)

Op basis hiervan kunnen we stellen dat tal van bombardementen op burgerdoelen zoals door Rusland in Oekraïne uitgevoerd, in strijd zijn met het discriminatieprincipe. Omgekeerd is het voor Oekraïne belangrijk om dit principe hoog te houden en niet de toevlucht te nemen tot soortgelijke bombardementen in bezet of in Russisch grondgebied.

Principe van proportionaliteit

Het principe van proportionaliteit, vervolgens, gaat over de rechtmatigheid van de geweldsmiddelen die ingezet worden met het oog op het geïntendeerde doel. De vraag of de inzet proportioneel is, speelt voortdurend in de oorlog in Oekraïne. In hoeverre was het bijvoorbeeld te rechtvaardigen om Bachmoet te blijven verdedigen, met vele verliezen en slachtoffers, ook als er weinig kans was dat de

stad in handen van Oekraïne bleef? Het criterium van proportionaliteit betreft ook de inzet van mensen en middelen als geheel.

Hoezeer verzet ook is gerechtvaardigd, de vraag blijft: tegen welke prijs? Hoeveel mensenlevens mag de oorlog tegen Rusland vergen en hoe zwaar mag het offer zijn dat gebracht wordt voor recht en gerechtigheid? Dat zijn de onmogelijke vragen die zich na anderhalf jaar oorlog in Oekraïne bij mij opdringen.

> **Hoeveel mensenlevens mag de oorlog tegen Rusland vergen en hoe zwaar mag het offer zijn dat gebracht wordt voor recht en gerechtigheid?**

Daarmee komen we terug bij de verschrikking van de oorlog, ook voor hen die een rechtvaardige strijd voeren. Een dergelijke calculatie is onmogelijk en tegelijk onvermijdelijk. Het raakt ook de vraag hoeveel wapens het Westen moet blijven zenden. Of zou je juist nog veel meer wapens en militaire steun moeten bieden om, voor zover dat überhaupt reëel ingeschat kan worden, in één klap een einde aan deze oorlog te maken? Bij het prudent zoeken naar antwoorden op dergelijke moeilijke vragen moet in elk geval niet de militaire overwinning als ultiem doel leidend zijn. Het doel dat moreel gezien voor ogen gehouden moet worden is dat onrecht bestreden wordt, rechten worden hersteld en een rechtvaardige vrede tot stand komt. Kortom, de geweldsinzet beoogt het creëren of herstellen van de cruciale voorwaarden voor het goede leven en samenleven van mensen.

Een onrechtvaardige oorlog op rechtvaardige wijze voeren?

Met het oog op de positie van Russische militairen roept het *ius in bello* de vraag op of een onrechtvaardige oorlog op rechtvaardige wijze gevoerd kan worden. Het antwoord van McMahan hierop is 'nee', dat van Walzer 'ja'. McMahan wijst er terecht op dat militairen zelf medeverantwoordelijk zijn voor de oorlog die ze uitvechten en dat hun handelen moeilijk te rechtvaardigen is als het om een onrechtvaardige oorlog gaat, zoals de vestiging van Islamitische Staat, of de oorlog en genocide in Rwanda.

Ik denk dat Walzer op basis van het onderscheid tussen *ius ad bellum* en *ius in bello* echter terecht stelt dat er desondanks een verschil gemaakt kan worden tussen de oorlog zelf en de wijze waarop de oorlog wordt uitgevochten. Voor het eerste zijn militairen die de oorlog uitvechten *niet per se* medeverantwoordelijk, voor het tweede wel, zij het in verschillende mate en mede afhankelijk van hun positie in de bevelsstructuur van een krijgsmacht. Zelfs een generaal die vecht in een onrechtvaardige oorlog, kiest die oorlog niet zelf. Dat is een politieke zaak van de regering waaronder zijn krijgsmacht valt.

Op dit punt zijn er wel allerlei vragen te stellen. Immers, waar is de grens tussen militaire en politieke verantwoordelijkheid? Denk aan die Duitse generaals die fervente nationaal-socialisten waren of Russische officieren die de agressie van Poetin van harte dienen. Maar in principe kunnen we militairen niet kwalijk nemen dat ze voor hun eigen land en regering vechten. Bovendien ontbreekt dikwijls de nodige informatie om te bepalen of een oorlog gerechtvaardigd is, zoals dat – in elk geval aanvankelijk – voor menig Russisch soldaat gold.

Daarnaast is het veelal onmogelijk om zich als militair zomaar terug te trekken. Dat geldt niet alleen voor dienstplichtigen, maar ook voor beroepsmilitairen; hoewel zij als beroeps vrijwillig in de krijgsmacht dienen, zijn ze als ze eenmaal dienen ook op allerlei manieren gebonden, middels contract, eed en allerlei vormen van 'dwang'. Dat neemt niet weg dat ook een Russische militair zich moreel gezien de vraag moet stellen of hij een rechtvaardige zaak dient. Maar lang niet iedereen is of was in de positie om Rusland te verlaten om het dienen in de oorlog te ontlopen.

De eigen morele verantwoordelijkheid van militairen is nadrukkelijk aan de orde waar het gaat om de *uitvoering* van de oorlog. Als militairen handelen in strijd met de oorlogsconventies die vastgelegd zijn in het Internationale Humanitaire Oorlogsrecht, dan zijn zij daarvoor wel degelijk verantwoordelijk. In geval van wreedheden en oorlogsmisdaden die zij begaan vormen ook bevelen van hogerhand geen rechtvaardiging. Omgekeerd betekent dit ook dat het handelen van militairen aan de kant van de schuldige partij niet (uitsluitend) beoordeeld moet worden vanuit de onrechtmatigheid van hun strijd. Als Russische militairen zich niet schuldig maken aan oorlogsmisdaden, ze non-combattanten niet tot direct doel van militair geweld maken en hun geweldsinzet, voor zover in hun macht, voldoet aan het criterium van proportionaliteit, zijn hun militaire handelingen juridisch en moreel in principe te verontschuldigen. De vraag raakt ook het handelen van Russische bevelhebbers ten opzichte van hun eigen troepen. Het sturen van grote hoeveelheden Russische militairen die als 'kanonnenvoer' massaal de dood vinden, is bepaald niet te rechtvaardigen.

Het perspectief van vrede openhouden

Een laatste ethische overweging tot slot. Hoezeer het regime van Rusland ook schuldig is aan de oorlog, dit neemt niet weg dat ook steeds het herstel van recht en vrede in Rusland beoogd dient te worden. Als niets minder dan herstel van vrede de juiste intentie is van de 'rechtvaardige oorlog', dan betreft dit ook de vrede van wie bestreden wordt. Het eerste slachtoffer van deze oorlog die door Poetin en zijn corrupte systeem is geïnitieerd, is het Oekraïense volk, maar een tweede slachtoffer is zijn eigen Russische land en volk. De agressie van Poetin richt zich ook tegen de eigen bevolking, door jonge mensen te rekruteren en zonder toereikende middelen als kanonnenvoer het slagveld op te sturen, door journalisten en dissidenten te vermoorden en door het land in een internationaal isolement te brengen. Niet alleen zullen ook vele Russen kampen met de traumatische herinneringen aan de verschrikkingen van deze oorlog. Ook dreigt het risico van totale zelfdestructie op het moment dat er voor Poetin en zijn regime geen uitweg meer is.

Daarom is het belangrijk dat er bij dit conflict niet alleen over rechtvaardige oorlog, maar ook over rechtvaardige vrede wordt nagedacht. Dit reikt veel verder dan het doel van 'de oorlog winnen'. Deze rechtvaardige vrede is wat in de zogenaamde *just peace*-benadering wordt beoogd, maar ook in het *ius post bellum* wordt nagestreefd en in wezen ook verondersteld is in het criterium van de juiste intentie in het *ius ad bellum* (Vos 2022).

In het christelijke denken over rechtvaardige oorlog ging rechtvaardigheid altijd samen met vrede (*iustitia et pax*). Het doen van recht en gerechtigheid, inclusief het straffen van de

agressor, had in de christelijke traditie tot doel de agressor van het kwaad te weerhouden. In de augustijnse traditie waarin een hedendaagse christelijke *just war thinker* zoals Nigel Biggar zich positioneert, gaat het bij straf namelijk niet om wraak of vergelding, maar om 'doing him the service of constraining him from further wrongdoing and encouraging him to repent and embrace peace' (2013, 61).

> **Het is belangrijk dat er bij dit conflict niet alleen over rechtvaardige oorlog, maar ook over rechtvaardige vrede wordt nagedacht.**

De theologische basis hiervan is de zonde- en genadeleer. Dat wil enerzijds zeggen dat in de agressor herkend wordt waartoe je zelf potentieel in staat bent en anderzijds dat herstel van verhoudingen en verzoening met de dader beoogd wordt. Vergeving en verzoening zijn echter niet onvoorwaardelijk, maar rechtvaardigen vormen van *retributive punishment*. Daarmee wordt de dader namelijk aangesproken op diens morele verantwoordelijkheid en het slachtoffers aangedane onrecht erkend.

Tegelijk is hier ook de situatie na een conflict beoogd, 'waarin vernieuwde, herstelde, kwalitatief aanvaardbare betrekkingen weer mogelijk zijn' (Van Iersel 2022, 369). Dit betekent dat al gedurende het conflict deze situatie *post bellum* moet worden mee-bedacht: wordt de mogelijkheid van een gezamenlijke toekomst opengehouden? Het gaat dan bovendien om meer dan alleen retributieve rechtvaardigheid. Ook herstel van verhoudingen en een rechtvaardige verdeling van goederen en diensten voor allen zijn dan van belang, met het oog op vreedzaam samenleven.

De theologische basis van deze benadering is dat vrede een eschatologisch karakter heeft: ze is reeds als vrede van Christus gegeven en zet aan tot handelen, maar zij is tegelijk in de intermenselijke verhoudingen nog niet definitief te realiseren, wil ze niet tot nieuwe totalisering leiden. In een wereld waarin je er niet vanuit kunt gaan dat mensen in het algemeen en machthebbers in het bijzonder altijd goede bedoelingen hebben, dient vrede daarom omgeven te blijven met rechtvaardigheid. Voor de Oekraïense strijd is daarom niet alleen het

perspectief van rechtvaardige oorlog, maar ook dat van rechtvaardige vrede van het grootste belang. <

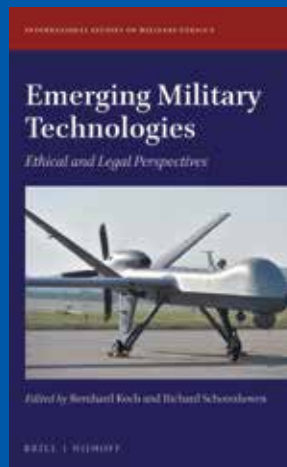
Literatuur

- Biggar, N. (2013). *In Defence of War*. Oxford: Oxford University Press.
- Boer, Th.A. (2003). De rechtvaardige oorlog. Zoeken naar de zin van een eeuwenoud concept. *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 57(2), 89-107.
- Iersel, F. van (2022). 'Rechtvaardige oorlog'. Een morele traditie onder druk. *Kerk en Theologie*, 73(4), 357-374.
- Kumankov, A. (2023). Nazism, Genocide and the Threat of The Global West: Russian Moral Justification of War in Ukraine. *Etikk I Praxis – Nordic Journal of Applied Ethics*, 1-21 (early

TIPS BIJ HET THEMA

BUNDEL

Een mooi overzicht van ethische vragen rondom de inzet van (semi) autonome wapensystemen biedt de bundel *Emerging Military Technologies, Ethical and Legal Perspectives*, onder redactie van Bernhard Koch en Richard

Schoonhoven (Brill/Nijhoff). In de bundel zijn bijdragen te lezen van diverse militaire ethici, naar aanleiding van de Eurolsme-conferentie in 2018.

WEBSITE

<https://paxvoorvrede.nl/>

Website van PAX, de grootste vredesorganisatie van Nederland, 75 jaar geleden op 5 mei 1948 opgericht. '(On)vrede en nu? – Democratie onder druk' was het thema van de jaarlijkse Vredesweek nu in september.

view). <https://doi.org/10.5324/eip.v17i1.4997>.

- Mearsheimer, J. (2022). Why the West is Principally Responsible for the Ukrainian Crisis. *The Economist*, 19 maart 2022.
- McMahan, J. (2009). *Killing in War*. Oxford: Oxford University Press.
- O'Donovan, O. (2003). *The Just War Revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Peperkamp, L. (2019). De oorlog in de theorie van de rechtvaardige oorlog. *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, 111(1), 63-94.
- Rodin, D. (2003). *War and Self-Defense*. Oxford: Oxford University Press.
- Vos, P. (2022). Van rechtvaardige oorlog tot vredesethiek. Theologisch-ethische bronnen voor protestantse geestelijke verzorging bij de krijgsmacht. *Kerk en Theologie*, 73(4), 375-392.
- Walzer, M. (2006; [1977]). *Rechtvaardige en onrechtvaardige oorlogen. Een ethische beschouwing met historische illustraties*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas.

Militaire steunverlening aan Oekraïne

In dit artikel gaat Anne Pier van der Meulen in op het waarom en op het hoe van de middelen waarmee de strijd in Oekraïne wordt geleverd. Of en in hoeverre is het gebruik van semi-autonome wapensystemen ethisch te rechtvaardigen?

De oorlog in Oekraïne heeft tot gevolg dat wij ook in Nederland weer actief moeten nadenken over vraagstukken van oorlog en vrede en inzet van wapens. Na de discussie over wel of geen kernbewapening in Nederland in de jaren tachtig, is het maatschappelijk en kerkelijk debat rondom oorlog en vrede vrijwel geluwd. Uiteraard waren er in de samenleving en politiek vragen over de inzet van de krijgsmacht in Irak en Afghanistan. Vragen als:

In hoeverre is het wenselijk dat wij deelnemen aan deze missies?

Hoe ver reikt het mandaat?

Hoe kunnen wij onze militairen zo veilig mogelijk laten opereren?

Hoe voorkomen wij dat er burgerslachtoffers vallen?

Maar voor veel Nederlandse burgers bleef het toch een discussie over een oorlogsconflict op afstand.

Nu Rusland door zijn daad van agressie een oorlog op het Europese continent heeft veroorzaakt, komen vragen over oorlog en wapeninzet echt dichterbij. Het debat over oorlogs-

voering, onze eigen omgang hiermee en vragen over wapeninzet zijn opeens weer actueel geworden. Dat de oorlog in Oekraïne ons als samenleving zo raakt, hangt wellicht samen met het feit dat Oekraïne deel van Europa is. Het voelt dichtbij.

Veel mensen voelen zich ook verbonden met Oekraïne – overigens in schril contrast met het Oekraïnerferendum in 2014, waarbij Nederland tegen het associatieverdrag met Oekraïne stemde. Maar nu wordt er met de Oekraïners meegeleefd, er is geen enkele discussie over de noodzaak tot opvang van ontheemde Oekraïners en mensen stellen waar nodig soms ook hun eigen huis ter beschikking. Daarnaast ziet zo'n 87 procent van de Nederlandse bevolking Rusland als ernstige bedreiging en steunt zij het actieve militaire verzet van de Oekraïners. In de politiek behoort Nederland verder tot de voorhoede van landen die de militaire steunverlening aan Oekraïne willen opschroeven (NRC, 23 januari 2023).

Het is opvallend dat politiek rechts, maar ook de meeste van de linkse partijen steun verlenen aan de wapenleveranties. Een partij als GroenLinks is ook voorstander. Als wij beseffen

dat GroenLinks als partij voortkomt uit pacifistisch ingestelde partijen als PSP en EVP, is dit een duidelijke omslag. Waar partijleden zich in de jaren tachtig actief verzetten tegen kernbewapening, richt de partij zich nu op hulp en militaire steun aan Oekraïne.

En wat vinden de kerken ervan? De Protestantse Kerk in Nederland is opvallend stil als het gaat om positiebepaling in dit debat. Actief wordt er ingezet op praktische steun aan ontheemde Oekraïners en ook zijn er oproepen tot gebed om vrede in Oekraïne. Verder laat de Protestantse Kerk zich over de politieke situatie niet uit. We zien hetzelfde terug bij ngo's. Is hier sprake van verlegenheid met de situatie?

Binnen de kerken is er een kleine groep die zich wel uitspreekt. Zo heeft de stichting Kerk en Vrede vanuit een strikt pacifistisch standpunt opgeroepen om vredesonderhandelingen aan te gaan met Rusland en te stoppen met gewapend verzet en wapenleveranties. Kerk en Vrede (2022) verwoordt in een open brief haar bezorgdheid met een bijna apocalyptische zinsnede: 'Keer terug van de heilloze weg van het bewapenen van Oekraïne en het verder isoleren van Rusland. Voorkom een totale, uitzichtloze oorlog in Europa voor het te laat is!'

In mijn bijdrage wil ik betogen dat gewapend verzet van de Oekraïners en wapenleveranties vanuit bevriende landen wel degelijk noodzakelijk zijn en dat hier ook een heldere ethische legitimatie voor te vinden is (het 'waarom?'). Daarnaast en vooral wil ik ingaan op de aard van oorlogsvoering in Oekraïne. Want los van ethische legitimatie tot zelfverdediging/oorlogsvoering, is het van belang te reflecteren op de wijze waarop oorlog gevoerd wordt. Ofwel, met welke middelen ('hoe') wordt strijd gele-

verd? Specifiek wil ik ingaan op het gebruik van (semi)autonome wapensystemen die door zowel Oekraïne als Rusland worden gebruikt. In hoeverre is het gebruik van deze systemen ethisch verantwoord? Eerst richt ik mij dus op de vraag naar het 'waarom' van inzet van wapenen, vervolgens op het 'hoe'.

Ethische legitimatie

In het oorlogsrecht zijn er verscheidene redenen te benoemen op basis waarvan een land de wapenen mag opnemen tegen een ander land of vijandelijke groepering. Zelfverdediging is hierbij één van de grondredenen.

> *Het debat oorlogsvoering, onze eigen omgang hiermee en vragen over wapeninzet zijn opeens weer actueel geworden.*

In het geval dat een land aangevallen wordt door een ander land en haar inwoners worden bedreigd, dan is het bedreigde land gerechtigd de wapenen op zich te nemen en zichzelf te verdedigen. Dit is vastgelegd in het internationaal recht (zie bijv. Kennedy 2006; Ruys, Corten & Hofer 2018). De aanval van Rusland op Oekraïne is een 'tragisch schoolvoorbeeld' van vijandige agressie, waartegen de Oekraïners zich mogen verdedigen. Juridisch gezien ligt de zaak heel eenvoudig. Een autonoom land wordt aangevallen en bedreigd door een ander land zonder dat er een aanvaardbare legitimatie aan ten grondslag ligt.

Over de rechtmatigheid van de Oekraïense strijd bestaat dus weinig discussie. Als je aangevallen wordt op brute wijze, mag je jezelf verdedigen. Juridisch is dit vastgelegd (zie bijv. Ruys, Corten & Hofer 2018; Cavandoli &

Wilson 2022). Ethisch gezien zou dit misschien anders kunnen liggen. Het strikt pacifistische perspectief van het te allen tijde uitbannen van geweldsuitoefening werpt immers wel degelijk een blokkade tot geweldsuitoefening op.

Deze stem van geweldloosheid zou ook bijbels gefundeerd kunnen worden door woorden uit de Bergrede. In de Bergrede wordt immers alles omgedraaid, volgens de Bergrede of Veldrede kan geweld niet met geweld opgelost worden: 'Keer uw vijand de andere wang toe' (Lucas 6:29). Tegenover geweld moet geweldloosheid staan. Dan pas kan er werkelijke vrede ontstaan. De spiraal van geweld kan alleen doorbroken worden door eruit te stappen. In het geval van Oekraïne zou het 'doorzetten' van deze visie zeer waarschijnlijk het toestaan van het inlijven van Oekraïne bij het Russisch grondgebied betekenen. Ofwel overgave aan een despoot. In mijn ogen zou dit zeer onwenselijk zijn voor de Oekraïense bevolking en zou dit ook tot vergaande paniek leiden bij andere Oost-Europese landen. Moldavië zou misschien een volgende prooi worden of één van de Baltische staten. Daarom deel ik ook niet de oproep van de stichting Kerk en Vrede om onmiddellijk te stoppen met wapenleveranties richting Oekraïne en onderhandelingen te starten met Rusland.

Politiek

De Nederlandse politiek heeft besloten om Oekraïne ruimhartig te steunen met het leveren van diverse soorten wapens en het opleiden van Oekraïense militairen. Hiermee voert Nederland een Atlantische koers. Nederland voert een vergelijkbare politiek jegens Oekraïne als de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Binnen Europa is Nederland één van de voorlopers op het terrein van militaire steunverlening aan

Oekraïne. Als het aan Nederland ligt, worden ook F16's ingezet. Zowel oud-minister van Buitenlandse Zaken Wopke Hoekstra, oud-minister van Defensie Kasja Ollogron als inmiddels demissionair premier Mark Rutte hebben hier diplomatieke openingen voor gegeven.

> Over de rechtmatigheid van de Oekraïense strijd bestaat dus weinig discussie. Als je aangevallen wordt op brute wijze, mag je jezelf verdedigen.

Buurland Duitsland, maar ook Frankrijk zijn aarzelder met het verlenen van militaire steun aan Oekraïne. Duitsland wil Rusland niet provoceren en is bang voor een 'Alleingang'. Het resulteert in een enigszins afwachtende, behoedzame houding die tot dusver uiteindelijk wel overgaat in het verlenen van militaire steun aan Oekraïne. Zo heeft Duitsland in januari 2023 uiteindelijk onder druk van andere NAVO-partners besloten toestemming te geven tot het mogen leveren van Leopard-tanks uit landen als Polen en heeft daarnaast toegezegd een eigen cohort Leopard-tanks te leveren.

Moreel weinig complex

Ethisch gezien is de oorlog in Oekraïne zoals eerder gezegd weinig gecompliceerd. Ook al klinkt dit misschien merkwaardig, de vraag wie hier in eerste instantie kwaad doet is eenvoudig te beantwoorden. Een autonoom land (Oekraïne) wordt met bruto geweld door een ander land (Rusland) binnengevallen. Zonder dat er enige aantoonbare aanleiding is, stormen op 24 februari 2022 Russische gevechtstroepen de Oekraïense grens over. Het doel lijkt inname van Oekraïne of in ieder geval omverwerping van de democratisch

gekozen Oekraïense regering en inname van de Donbas. De agressor handelt vervolgens wreed en schuwt ook het doden van burgers niet. Integendeel, het bombarderen van burgerdoelen, zoals het bombardement op het theater in Marioepol op 16 maart 2022, is onderdeel van de militaire strategie van de Russische strijdkrachten. Bij noodzakelijke militaire terugtrekkende bewegingen, zoals de terugtrekking uit de regio Kyiv, handelen de Russische strijdkrachten wreed door burgers te doden zoals in Boetsja.

> **Vredesorganisatie PAX stelt dat onderhandelen met een bewezen onbetrouwbare partner als Rusland op dit moment niks oplevert.**

Ruslands oorlog gaat lijnrecht in tegen zowel het *ius ad bellum* als het *ius in bello*. Er is namelijk geen rechtvaardige reden om tot geweld over te gaan en er is geen sprake van een laatste redmiddel (*ius ad bellum*). Ook het recht in oorlogstijd en tijdens oorlogsvoering wordt niet nageleefd, getuige de wrede aanvallen op burgers en burgerdoelen (*ius in bello*). In feite is de oorlog die Rusland voert tegen Oekraïne dus weinig moreel complex. Het is overduidelijk wie de agressor en de veroorzaker van het leed is. Dit zegt ook Michael Walzer, filosoof en ethicus, welbekend van het boek *Just and Unjust Wars*. Hij omschreef de Russische inval als 'een ongeprovoceerde daad van agressie jegens een democratisch en vreedzaam volk' (NRC, 24 februari 2023).

Hiermee kom ik terug op de vraag waarom het zo stil is aan de kant van ngo's en Nederlandse kerken, zoals de Protestantse Kerk in Nederland. Is dit omdat het volstrekt helder is

dat de Russische invasie onaanvaardbaar is en dat deze agressie gestopt moet worden? Of, ziet de kerk geen rol meer voor zichzelf weggelegd in het maatschappelijk debat, i.c. inzake vraagstukken rondom oorlog en vrede? Ligt er misschien angst achter om als oorlogszuchtig beschouwd te worden?

Vredesorganisatie PAX spreekt zich wel uit. Zij verzet zich tegen onderhandelingen met Rusland. PAX stelt op basis van expertise van haar medewerkers dat onderhandelen met een bewezen onbetrouwbare partner als Rusland op dit moment niks oplevert: 'De internationale afspraken rondom Oekraïne en haar grenzen zijn (te) vaak geschonden. De Russische regering en het leger maken zich bovendien schuldig aan grove schendingen van de mensenrechten en het oorlogsrecht' (PAX, 20 januari 2023).

Noodzakelijk kwaad

In gesprekken met mensen van binnen en buiten de kerk merk ik dat positiebepaling in het debat rond wapenleveranties aan Oekraïne gepaard kan gaan met allerlei gevoelens. Mensen die tegen wapenleveranties zijn worden soms als naïef afgeschilderd, terwijl mensen die voor wapenleveranties zijn soms als oorlogsminnend worden beschouwd. Ik vind het belangrijk om deze gemeenplaatsen en stereotypen te vermijden. Het doet tekort aan beide positiebepalingen.

De stichting Kerk en Vrede verwoordt bijvoorbeeld een principiële standpunt, waarvoor zeker een Bijbelse grondslag te vinden is. Hetzelfde geldt voor de andere positiebepaling, waarbij wel opgeroepen wordt tot militaire steun en wapenleveranties. Want in de Bijbel zijn er voldoende teksten te vinden

die geweldsuitoefening door de overheid ten behoeve van bescherming van ingezetenen rechtvaardigen (bijv. Romeinen 13,4) of die oproepen tot een strijd van zelfverdediging, zoals de strijd van de Hebreeërs tegen Amalek. Binnen de protestantse geestelijke verzorging bij defensie kennen wij als uitgangspunt een tekst uit Zacharia die leidend zou moeten zijn in ons werk: 'Niet door kracht of geweld, maar door mijn Geest ...' (Zacharia 4:6).

> *Het is wezenlijk dat de beslissingsbevoegdheid bij mensen blijft en niet overgelaten wordt aan machines.*

Het bepaalt mij bij het besef dat het zoeken naar vrede en het ons laten leiden door Gods Geest richtinggevend zou moeten zijn in onze woorden en handelingen. De werkelijkheid is hierbij echter weerbarstig. Want vrede is soms ver weg. Er zijn momenten waarbij er moet worden gevochten voor vrede. Soms moet 'kwaad worden gedaan' om een nog veel groter kwaad te vermijden. In het Nationaal Militair Museum in Soesterberg zijn boven één van de toegangspoorten woorden zichtbaar in dezelfde strekking: 'Oorlogsvoering is een noodzakelijk kwaad'. Ik beschouw de wapenleveranties aan Oekraïne en de oorlog die Oekraïne heeft te voeren eveneens als een noodzakelijk kwaad. Want we weten allen dat oorlogsvoering altijd gepaard gaat met onnoemelijk veel menselijk leed dat decennialang in de levens van mensen doorwerkt.

Inzet van semiautonome wapens

Tot nu toe is in deze bijdrage gesproken over mogelijke militaire steun aan Oekraïne. Voor en tegenstanders zijn aan het woord gelaten.

Ook heb ik geprobeerd te verwoorden wat mijn insteek als krijgsmachtpredikant is in dit debat. In het vervolg wil ik de lezer meenemen in de manier waarop de oorlog gevoerd wordt. Want ook hierover valt het een en ander te zeggen vanuit ethisch oogpunt.

Anders dan vele militaire analisten hadden verwacht, wordt de oorlog op de grond uitgevochten en niet in computercentra. Beide partijen hebben zich net als in de Eerste Wereldoorlog letterlijk ingegraven. Nieuw in deze traditionele manier van oorlog voeren is de inzet van semi-autonome wapens. In deze bijdrage steek ik dan ook specifiek in op de inzet van deze semi-autonome wapensystemen. Gebruik hiervan gebeurt zowel aan Oekraïense als aan Russische zijde (NRC, 14 april 2022). Het is goed om hierop ethisch te reflecteren.

Voor zover bekend maakt Oekraïne gebruik van verschillende soorten drones, zoals de Turkse Bayraktar TB2-drones en de Amerikaanse Phoenix Ghost. De Bayraktar TB2 is een lichtgewicht drone die zo'n dertig uur lang in de lucht kan blijven. Het toestel kan doelen aanwijzen vanuit de lucht, zodat ze bestookt kunnen worden door veldartillerie. Ook kunnen de drones zelf tot aanvallen overgaan. Daarvoor kan de Bayraktar-drone uitgerust worden met vier lasergestuurde raketten.

De Verenigde Staten hebben Oekraïne daarnaast meer dan honderdtwintig Phoenix Ghost-drones geleverd. Deze kamikaze-drones zijn ontworpen om vijandelijke doelen uit te schakelen door zichzelf te laten exploderen. In Oekraïne zijn Phoenix Ghost-drones ingezet, onder meer om vijandelijke tanks onschadelijk te maken. Naast deze twee type drones hebben de Verenigde Staten ook toestellen als de Reaper (grote drone) en Switchblades

(vergelijkbaar met de Phoenix Ghost) geleverd.

Vermoed wordt dat de Russische opmars richting Kyiv in het voorjaar van 2022 onder meer door de inzet van deze verschillende soorten drones is gestopt. Ook bij het tot zinken brengen van het Russische vlaggenschip de Moskva wordt gespeculeerd over de inzet van drones. Maar de inzet van semiautonome wapens was niet altijd geslaagd. Een autonoom varend object, een zogeheten Unmanned Surface Vehicle, was minder succesvol. Deze Oekraïense USV richtte weinig schade aan bij een aanval op de Russische marine in Sebastopol (*de Volkskrant*, 4 november 2022).

Van Russische zijde is bekend dat zij Iraanse drones van het type Shahed 136 hebben ingezet. In feite is deze drone niet meer dan een grote vleugel met een motor eraan. De Shahed 136 heeft een explosieve lading van 50 kilo en haalt maximaal 185 kilometer per uur. Het bereik is rond de 2.500 kilometer. Ze hebben geen camera's om hun doel te vinden maar vliegen op basis van gps. Evenals de Amerikaanse Phoenix Ghost kan de Shahed 136 gezien worden als een kamikaze-drone. Zij wordt ook wel de *one-way-drone* genoemd. De drone is door Rusland onder meer ingezet om Oekraïense elektriciteitscentrales uit te schakelen (*de Volkskrant*, 17 oktober 2022).

Gevoelswaarde

Inzet van drones heeft voor veel mensen een andere gevoelswaarde dan de inzet van reguliere wapensystemen. Het voelt voor velen bangstigend dat (semi-)autonome wapens deel zijn geworden van moderne oorlogsvoering. De vrees om te maken te krijgen met machines die doden is groot (bijv. Asaro 2012; Herzfeld & Latiff 2021). In de ethische reflectie op de inzet

van autonome wapensystemen is het daarom van belang om onderscheid te maken tussen autonome wapensystemen met of zonder betekenisvolle menselijke bemoeienis. Volledig autonoom betekent dat er geen menselijke controle aanwezig is (Adviesraad Internationale Vraagstukken/Commissie van Advies inzake Volkenrechtelijke Vraagstukken 2015; 2021). Onder semi-autonome wapens worden systemen verstaan die autonoom kunnen opereren, een doel kunnen vaststellen, selecteren en elimineren, maar wel onder menselijke controle blijven staan (Asaro 2012).

De drones die in Oekraïne worden ingezet, worden door militairen bestuurd en kunnen dus als semi-autonoom worden beschouwd. Bij de inzet van deze drones bepalen militairen de doelen. Zij hebben ook de beslissing tot vuren in handen. Door middel van camera's kan het doel vrij nauwkeurig vastgesteld worden. Het doel kan een vijandelijke tank, pantservoertuig, munitieopslagplaats of vliegend object zijn. Burgerdoelen selecteren en bombarderen daarentegen is volstrekt niet-legitiem vanuit het oorlogsrecht. De Russische aanvallen op elektriciteitscentrales, flatgebouwen, theaters, etc. zijn dan ook een flagrante schending van het oorlogsrecht.

Hoe is de inzet van semi-autonome wapens in Oekraïne nu te beoordelen? In mijn opinie is de ethische beoordeling van het gebruik van deze semi-autonome wapens vergelijkbaar met de beoordeling van conventionele wapens zoals de pantserhouwitser. Voor de helderheid, een pantserhouwitser is een gepantserd voertuig met een kanon dat wel tot 40 kilometer afstand vuur kan doen uitbrengen. De afgevuurde raketgranaten kunnen tot veel ravage en onheil zorgen bij de vijand.

Hoewel semi-autonome wapens als drones sterk bedreigend en als angstaanjagend kunnen worden ervaren, ligt er ethisch gezien weinig verschil tussen de inzet van een pantserhouwitser of van een semi-autonome drone. Bij de beslissing om tot inzet over te gaan zijn immers altijd mensen betrokken. Ook het besluit om te vuren wordt door mensen genomen. De meeste drones zijn daarbij goed uitgerust met camera's, zodat een specifiek militair doel uitgekozen kan worden. Uiteraard moet de beslissing tot inzet van drones weloverwogen en uiterst zorgvuldig genomen worden. Volgens het oorlogsrecht (*ius in bello*) moet elk doel gerechtvaardigd zijn, in die zin dat het een specifiek militair doel dient. Daarnaast moet de aanval in proportie zijn (criterium van proportionaliteit) en onderscheid maken tussen burgerdoelen en militaire doelen (criterium van onderscheid).

Tot nu toe spraken we over de inzet van semi-autonome wapensystemen in Oekraïne. Voor zover bekend zijn enkel semi-autonome wapensystemen ingezet, waarbij dus altijd mensen betrokken blijven. Ethisch reflecteren op inzet van volledig autonome wapens daarentegen, dus zonder betekenisvolle menselijke betrokkenheid (*meaningful human control*), leidt tot een geheel andere discussie. Hier betreden we het veld van Lethal Autonomous Weapons (LAW), soms ook wel 'killer robots' genoemd (Campaign to stop Killerrobots 2012). Het vocabulaire dat voor deze wapens gebruikt wordt, bepaalt ten dele al hoe tegen deze wapens aangekeken wordt. *Killer robots* klinkt anders dan volledig autonome wapens. Kenmerkend voor de inzet van deze wapensystemen is dat de 'relatie' tot de medemens, die als vijand wordt beschouwd, louter mechanisch

van aard is. Het herkennen van een 'vijand' of 'vijandig doel' wordt aan een machine overgelaten. Ethisch gezien doemt er een cruciaal existentiële vraag op: is het doden van anderen überhaupt moreel aanvaardbaar zonder dat er een menselijke relationaliteit tussen beide partijen aanwezig is? Ofwel, kun je het doden van mensen ethisch gezien overlaten aan apparaten en machines zonder dat er mensen bij betrokken zijn? Vanuit overheden, ngo's als PAX, Wereldraad van Kerken, zijn hier terecht vele bedenkingen bij (bijv. Adviesraad 2021). Ook is er al in 2012 een campagne gestart met de titel 'Stop Killer Robots' (2012).

Naast duidelijke ethische bezwaren, zijn er ook bedenkingen van andere aard. Het risico bij inzet van volledig autonome wapens is immers dat systemen gehackt worden door bijvoorbeeld terroristische organisaties en zich keren tegen eigen troepen en in het wilde weg gaan vuren. En nodigt het gebruik van volledig autonome wapens, waarbij het risico op verlies van eigen troepen minimaal is, niet uit tot versnel en eerder gebruik van deze wapens?

Terug naar Oekraïne. In de strijd tegen de Russische bezetter worden voor zover bekend alleen semi-autonome wapens in gebruik genomen. Met deze wapensystemen moet uiteraard uiterst zorgvuldig worden omgegaan. Maar om de agressor te verdrijven en de vrede en veiligheid te herstellen is het nodig om alle noodzakelijke verantwoorde middelen te benutten.

Conclusie

De oorlog in Oekraïne roept op tot een noodzakelijke herbezinning op vragen rondom oorlog en vrede. De Nederlandse politiek is vrij uitgesproken in militaire steun aan Oekraïne

waar kerken, zoals de Protestantse Kerk, en de meeste ngo's een meer afwachtende houding aannemen. Uitzondering is de stichting Kerk en Vrede die vanuit strikt pacifistisch perspectief oproept tot het onderhandelingen met Moskou en een onmiddellijk stopzetten van wapenleveranties. Een andere uitzondering wordt gevormd door vredesorganisatie PAX die de militaire steun juist niet veroordeelt.

Hoewel oorlogsvoering altijd een noodzakelijk kwaad is en bedoeld om een nog groter kwaad te voorkomen, is de strijd van Oekraïne tegen Rusland gezien vanuit ethisch perspectief niet gecompliceerd. Het recht op zelfverdediging is overduidelijk, nadat Rusland een autonoom land als Oekraïne, zonder aantoonbare reden of aanleiding, heeft aangevallen en is binnengedrongen. Ik deel de opvatting van de Stichting Kerk en Vrede daarom dan ook niet om een onmiddellijk halt toe te roepen aan Nederlandse wapenleveranties, maar ondersteun de Nederlandse politieke keuze om Oekraïne actief van wapens te voorzien.

Opvallend is dat in de oorlogsvoering in Oekraïne semi-autonome wapens een belangrijke rol spelen. Hoewel deze semi-autonome wapens een beangstigend gevoel kunnen oproepen, is de inzet van deze wapens ethisch gezien niet anders te duiden dan bijvoorbeeld de inzet van de pantserhouwitzer. Ook al is een drone of vaartuig onbemand, het object wordt door militairen aangestuurd en daarmee ligt de beslissing tot vuren net als bij bijvoorbeeld de pantserhouwitzer in menselijke handen. Het is wezenlijk dat de beslissingsbevoegdheid bij mensen blijft (*meaningful human control*) en niet overgelaten wordt aan machines, zoals bij volledig autonome wapensystemen. <

Literatuur

- Adviesraad Internationale Vraagstukken/Commissie van Advies inzake Volkenrechtelijke Vraagstukken (2015). *Autonome wapensystemen. De noodzaak van betekenisvolle menselijke controle*. No. 97 AIV/No. 26 CAVV.
- Adviesraad Internationale Vraagstukken/Commissie van Advies inzake Volkenrechtelijke Vraagstukken (2021). *Autonome wapensystemen. Het belang van reguleren en investeren*. AIV-advies 119/CAV-advies 38, 3 december.
- Asaro, P. (2012). On Banning Autonomous Weapon Systems: human rights, automation, and the dehumanization of lethal decision-making. *International Review of the Red Cross*. <https://cambridge.org>. Geraadpleegd februari 2023.
- Campaign to Stop Killer Robots (2012). www.stopkillerrobots.org. Geraadpleegd februari 2023.
- Cavandoli, S. & Wilson, G. (2022). Distorting Fundamental Norms of International Law to Resurrect the Soviet Union: The international law context of Russia's invasion of Ukraine. *Netherlands International Law Review* 69, 383-410.
- Herzfeld, N. & Latiff, R. (2021). Can Lethal Autonomous Weapons Be Just? *Peace Review* 33, 213-219. DOI: 10.1080/10402659.2021.1998750
- Kennedy, D. (2006). *Of War and Law*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- NRC (14 april 2022). Bruno van Waaijenburg. Drones spelen een hoofdrol in de oorlog in Oekraïne.
- NRC (23 januari 2023). S. Derix. Nederland in voorhoede van landen die Oekraïne militair steunen.
- NRC (24 februari 2023). Peter de Bruijne. Rechtvaardig of onrechtvaardig? De oorlog in Oekraïne is moreel niet erg complex.
- PAX (20 januari 2023). Verduidelijking standpunt PAX rond 'oplossingen' voor Ruslands agressieoorlog. www.paxvoorvrede.nl. Geraadpleegd februari 2023.
- Ruys, T., Corten, O. & Hofer, A. (2018). *The use of force in international law: a case-based approach*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Stichting Kerk en Vrede (2022). *Voor het te laat is*. Open brief. www.beeldschrift.nl Geraadpleegd februari 2023.
- *de Volkskrant* (17 oktober 2022). Waarom gebruikt Rusland geen eigen drones, maar Iraanse? Dit is wat we weten over het droneprogramma van Iran. Joram Bolle.
- *de Volkskrant* (4 november 2022). Droneaanval op Russische marinebasis brengt weinig schade toe aan oorlogsschepen. Pieter Sabel.

TIPS BIJ HET THEMA

FILM

In de film *Eye in the Sky* uit 2015, met onder meer actrice Helen Mirren, wordt een prangend moreel dilemma geschetst. Een onbemand vliegtuig, een drone, vliegt boven een terroristische cel. In deze cel bevindt zich een terrorist die op een lijst staat van mensen die 'uitgeschakeld' moeten worden. In de buurt van de woning waarin de terroristische cel zich bevindt, is ook een meisje brood aan het verkopen. Zij wordt mogelijk slachtoffer van de uit te voeren aanval. Het dilemma voor de *drone-pilot* en *operator*, maar ook voor de kolonel, is treffend in beeld gebracht.

LEZING

Kardinaal Willebrandslezing over 'Holocausteducatie'

De Kardinaal Willebrandslezing 2023 wordt op 11 oktober uitgesproken door prof.dr. Didier Pollefeyt (KU Leuven) over het thema 'Holocausteducatie'. Juist omdat de Holocaust staat voor het ultieme kwaad, gaat het op scholen en in culturele programma's over morele waarden en om medemenselijkheid en daarmee over de keuzes die we nu maken.

11 oktober, 13.00-17.00 uur, Tilburg University Campus, € 10, www.tiu.nu/Willebrandslezing

KZ-88-23

NL

224

The Crucified Boy in Russian War Propaganda

How is Theology NOT Ideology?¹

The very first thing I heard when starting my studies in 1993 at the protestant Theological University in Kampen, the Netherlands, was about Theology after Auschwitz (*Theologie nach Auschwitz*): how it helped confront the legacy of violence and change mindsets in post-Nazi Germany. Coming from the Soviet Union, I immediately began to hope that a similar theological reflection on the Soviet past might start soon. As no such reflection emerged during the following twenty years, I gradually came to understand that I myself had to start a project to contribute to a systematical re-orientation in the post-Soviet countries. Thus, such had become my task and my calling. In 2016 I launched a project called 'Theology after Gulag', which name I have changed to 'Theology after Gulag, Bucha, and beyond' since Russia's war in Ukraine.

The main idea of the 'Theology after Gulag, Bucha, and beyond' project is that theology can be of major importance for overcoming legacies of violence and trauma. To this end, the project connects to other theologies that emerged after a legacy of violence and atrocities, as well as other relevant fields such as trauma studies and theories of transitional justice.

As its name suggests, the 'Theology after Gulag, Bucha, and beyond' project engages with, but is not confined to, a theology 'in' or 'about' the Gulag, the Soviet system of forced labour camps. Much like 'Apartheid' for South Africa, or 'Auschwitz' for Nazi Germany, 'the Gulag' has

come to signify a regime of terror, dehumanisation, and unspeakable violence. But the system of unfreedom and violation of ethics penetrated Soviet society as a whole; for this reason Soviet dissidents spoke of the 'mall' and 'large' zone or Gulag. At an expert meeting 'Theology after Gulag' in 2016 Irina Flige, Director of the St. Petersburg Department of 'Memorial', underlined that in the USSR dehumanisation was universal and affected everything, private life, social life, intellectual life: 'The Gulag penetrated into all spheres of daily life, saturating them. The barbed wire did not separate the camp from the 'big zone'' (2016).

This all-encompassing character of Soviet dehumanisation is one of the reasons why Russia has never systematically processed its traumatic past. Russia shares many of the broader theoretical, ethical and religious issues with societies that have experienced mass atrocities. The theories and transitional justice approaches applied in other societies (Gobodo-Madikizela 2018; Hirsch 2012; Philpott 2012; Veraart 2012; Zubrzycki 2006) presuppose conscious reflection on past injustice by political and religious leaders, secured by the rule of law. In these contexts, religious reflection has helped change and facilitate societal debate. For example, the TRC in post-apartheid South-Africa and the 'Theology after Auschwitz'-debate in post-Nazi Germany addressed societal dilemmas such as 'victim/perpetrator/bystander' and the 'grey zone of complicity' as well as theological challenges (God, evil and suffering, Christian complicity in the Holocaust) (Cohn-Sherbock 2002; Kellenbach et al. 2006). The fact that Russia has never made a complete break with the USSR, and the institutional heirs of the 'perpetrators' (KGB/FSB) are still in power (in state and church), complicates the situation.²

> *Russian's war in Ukraine calls for theological reflection and nuanced academic attention.*

During the 1990s there have been individual attempts to encourage open and public debate about Soviet crimes. However, these initiatives have proven to be fragile and they have become subject to 'memory wars' in which the past has been continually revised and rewritten for political purposes. This process of rewriting history involves the successful utilisation of the

obscurest propaganda, including the ideology of the 'Russian world' (see below), now one of Russia's main ideological tools in the war against Ukraine. In addition, the processing of the past in Russia is obstructed, because, unlike other countries of the former USSR, KGB archives remain closed. Much of what is happening today is due to the continuation of power and to the unprocessed past.

Today, Russia's war in Ukraine calls for theological reflection and nuanced academic attention, not only because of the dehumanising impact of the war, but also because religious and theological traditions are employed as ideological tools. The aim of my research is to develop a methodological and theoretical framework for coming to terms with the past, reflecting on present-day developments, and thinking about possibilities for practical academic and societal efforts now and beyond this war. This paper is part of the effort to develop this new multi-disciplinary and interreligious research field.

In the present state of affairs, it is not difficult to make political statements, or to give countless examples of the 'weaponisation' of history, the ways in which history can be made into a means for waging war. Therefore, I will confine this paper to one example. The question that occupies me here is an intricate one: how can religion be distinguished from the current political ideologies without framing 'religion' in non-religious terms? In other words, how is religion not ideology?

War in Ukraine: legacy of conflation of religion and ideology

I must here omit the whole history of the post-Soviet religious revival and its societal context.

I will only summarise the three factors already mentioned:

- 1) In Russia, a deep and systematic reflection about the Soviet past has never emerged as a societal movement. The past is unprocessed and rewritten for new ideological purposes.
- 2) Russia has never distanced itself from its past (the USSR), and the institutional descendants of the 'perpetrators' – the security forces – are still in power.
- 3) Much of what is happening now is a result of the unprocessed traumatic pasts of post-Soviet countries, and Russia in particular.

Gaining insight into the socio-political role of the unprocessed Soviet legacy, including its ideological underpinnings, is challenging work for the future. Since the current war, many scholars and journalists have been discussing the continuity between the Soviet ideology and the ideology of the Kremlin and the Russian Orthodox Church Moscow patriarchate. Yet, the total bankruptcy of the converging state and church ideologies in the current war (think of the sequence of 'denazification', 'demilitarisation', 'desatanisation') is a far cry from the perfected Soviet ideology. The continuing impact of the Soviet legacy requires subtle, complex and comprehensive analysis. At this point, I can only give an incentive for further reflection.

In my view, the resemblance between the two, the perfected Soviet ideology and the Kremlin's current mobilisational and weaponising rhetoric, lies in the adaptation of sophisticated Soviet ideological mechanisms – patriotism, propaganda, myth creation, and substitution – to the Kremlin's new political de-

mands. This adaptation was enhanced since the reinforcement of Putin's regime from the 2000s onwards. These mechanisms continue to permeate society, conditioning popular responses to past and present while ascribing 'sacral' status to human constructs such as Nation, State, and Church. In a society that has not been given nor has taken the opportunity to process its traumatic past, such ideological mechanisms function as triggers of social mobilisation or, evidently, demobilisation (in the sense of suppression). The concept of 'chosen trauma' and 'chosen glory' raised by psychologist and psychiatrist Vamik Volkan (2013) is particularly useful for understanding these processes of identity forming of large societal groups in present-day Russia. According to Volkan, the narratives which become appropriated for 'chosen trauma' or 'chosen glory' can be true or false, or construed both from true historical events and from false narratives about these historical events (or invented stories presented as historically true). New myths and narratives of 'chosen glory', which have been created to be used for political purposes are, for example, those where World War II is being mythologised and propagandised, and the legacy of terror is rewritten in State propaganda and in school textbooks. Ideological tools are the new ideology in today's Russia.

Despite the bankruptcy of anything like a coherent Kremlin ideology, there are several Kremlin war ideologies that are framed in religious narratives, the most prominent of which is the narrative of the 'Russian World'. It has led to condemnations of the Kremlin and patriarch Kirill by international secular and religious authorities and to the perception of the Russian war in Ukraine as a metaphysical war. The shift

in patriarch Kirill's ideology, from 'Russkii Mir' to 'Holy Rus', in turn testifies to the absence of any coherent line of thought also on this side. This ideology is reinforced by the Russian Orthodox Church Moscow Patriarchate's (ROCMP) prominent socio-political role and its symphony with the Kremlin political elites that employ 'Orthodoxy' as an ideological tool. The ROCMP is contributing to the state's sacralisation of patriotic ideology, and has been doing so for the past decade, framing the war in Ukraine as a 'Holy War', in analogy to World War II, and equating Ukrainian 'fascists' with German fascists.³ Narratives of the last type are appropriated as 'chosen trauma's' (the case I discuss below also fits into this category).

Both state and church use religion to fuel the war. Religion functions as an ideological weaponisation tool, given the top-down trend that theologian Cyril Hovorun calls 'putinisation': the political use of Orthodox tradition (Corre 2022). Observers have noticed that in many of Patriarch Kirill's sermons from the start of the war, any reference to Jesus Christ was lacking. Christ is substituted by the sacrality of the State, the army, and the Church.

There is a resemblance between this substitution of Christ by patriotism and the substitution by means of which Soviet ideology became a productive force: by ascribing transcendent features to earthly phenomena, such as the Party, or the communist leaders Lenin and (later) Stalin. In such conflation of theology and ideology, Patriarch Kirill can promise forgiveness of sins to any Russian soldier who perishes in Ukraine (Orthodox Times 2022). Again, the neglect of value of human life while presenting it as something that gives value to life (like 'sacrifice for the Fatherland'), can be

seen as a continuation of Soviet ideology.

To refer to what philosopher Charles Taylor in *A Secular Age* calls the 'immanent frame', the idea that there is no more than the here and now, that everything is determined by this-worldly reality (2007, 539-593), ROCMP and state now 'sell' their immanent frame as a transcendent frame⁴ (for example, by invoking the afterlife). In the end, religion is further instrumentalised and ideologised, generating a vicious circle. This substitution of the transcendent frame by an immanent frame provides embedding for the misrepresentation of historical facts and the distortion of theological concepts when it comes to questions of responsibility and guilt in the current war. This is how the unprocessed past continues to be a cause of war.

Before the war, the mechanisms that mobilise the substituted transcendent frame to work as ideology were different at official (macro-), institutional (meso-) and societal (micro-) levels. After the start of the war, with the full symbiosis between the Kremlin and Moscow Patriarchate narratives and the suppression of any dissident opinion on the institutional levels, the situation seems misleadingly monolithic. The inner dynamics and distribution of power on the macro- and the meso-level and the question whether and how the ideological trend is top-down (hierarchical) or bottom-up, involving the microlevel is now an even more complex and complicated issue than before the war. Analyzing how ideological mechanisms interact at these distinct levels, is therefore an important field for future interdisciplinary research.

Let us now look at one case from the micro-level that exemplifies the difference between religious and ideological reference frames.

How is religion not ideology? The case of the 'crucified boy'

A story which fuelled Russian hatred of what Russian propaganda calls 'Ukrainian neo-Nazis' as early as 2014 was that of a crucified boy in the city of Slavyansk. The story was reported on the 1st channel of the Russian state television (2014) on the 12th and 13th of July 2014 by alleged eye-witness Galina Pyshnyak. She stated to have seen a three-year old boy being crucified and bleeding to death within an hour and a half, while his mother was forced to watch: 'They took a three-year-old child, a small boy in panties, in a T-shirt, and nailed him as Jesus to an advertisement board.' Pyshnyak also claimed that after the death of the boy, the mother had been tied to a tank and dragged around.

In Ukraine and also in Russia, this gruesome story of a crucified boy has come to symbolise Russian war propaganda, disinformation, and fake news. Moreover, the story has caused damage as cases were reported of Russians who volunteered to fight the Ukrainian sadists who crucify little children. The story even made its way to Hollywood. It was mentioned in *Homeland*, the famous series about the CIA. After the start of the war, the story continued to be invoked as an example of war propaganda of the most damaging sort. In April 2023, the original journalistic investigation from 2015 was reprinted by the *Novaya Gazeta* (the newspaper's editor-in-chief is the Nobel prize winner Dmitry Muratov). This reprint was meant as a protest action against 'the conveyor mode (...) without any tangible concern for plausibility' of the Russian war propaganda (Rubtsov 2019).

Some possible historical resemblances of the story of the crucified boy have been named,

alluding to the myths and narratives of crucifixions of young soldiers during both world wars. However, some other cultural motives can be at play here. In fact, the story appeared for the first time on a Facebook page of one of the most successful propagandists of the 'Russian World' ideology, Alexander Dugin (2014). While reading both the typescript of Pyshnyak's story and Dugin's Facebook page, I was reminded (Reading both the typescript of Pyshnyak's story and Dugin's Facebook page, it reminded me?) of Dugin's love for Fyodor Dostoevsky, which – to engage in polemic with Slavoj Žižek – we unfortunately share (Vorotniiov 2022). Such a polemic would be useless if it were not for the fact that a careful reading of Dostoevsky opens deeper insights on the working of propaganda as a mobilisational tool in the current war and can work as a litmus test for answering my main question 'how religion is not ideology'?

Let us therefore have a closer look into possible Dostoevsky-motifs in this story, considering Dugin's love for the Russian writer. After the start of the war, Dugin even suggested to Russians to read Dostoevsky all the time: 'In the morning Dostoevsky, in the afternoon Dostoevsky, in the working afternoon Dostoevsky, at midnight Dostoevsky, and even more Dostoevsky' (Dugin 2022). Considering Dugin's obsession with Dostoevsky, other possible inspirations for the story of the crucified boy present themselves: two stories of tortured children from Dostoevsky's novel *The Brothers Karamazov*.⁵ The first one is told by the fourteen-year-old Liza Khokhlakova to the main character of the novel, Alyosha Karamazov:

'There's a book here in which I read about the trial of a Jew, who took a four year old child and cut off the fingers from the child's both hands, and then hammered nails into him and crucified him on the wall, and afterwards, when he was tried, the Jew said that the child had died soon, within four hours. That was 'soon'! He said the child moaned, kept on moaning and he stood there admiring it. That's nice!' 'Nice?' 'Nice; I sometimes imagine that it was I who crucified him. He would hang there moaning and I would sit opposite him eating pineapple compote. I am awfully fond of pineapple compote. Do you like it?'
(Dostoevsky 2007 [1878-1880], 658)

Another story from *The Brothers Karamazov* is about a boy hunted by dogs and torn to pieces before his mother's eyes. According to Ivan and Alyosha, the two youngest of the Karamazov brothers, the general who ordered this attack deserves to be shot 'for the satisfaction of our moral feelings'. Ivan, who tells Alyosha the stories, fiercely condemns God who allows for a world order where such things happen. Alyosha agrees with him that there is no power on earth and in eternity which has the right to forgive the perpetrator for torturing a child. Even the child's mother might not (have the right to?) forgive the perpetrator:

'I believe the general was afterwards declared incapable of administering his estates. Well—what did he deserve? To be shot? To be shot for the satisfaction of our moral feelings? Speak, Alyosha!' 'To be shot,' murmured Alyosha, lifting his eyes to Ivan with a pale, twisted smile. (Dostoevsky 2007, 266)

The semantic structure of this condemnation seems to be mirrored in Dugin's Facebook account of the alleged event in Slavyansk:

'The beasts have taken Slavyansk. Escalation of genocide. And such creatures should not need to be 'killed, killed, killed'? For sure, they shouldn't?

However, very different are the contexts in which Dostoevsky and Dugin tell their respective stories. Dugin's aim is straightforward, to fuel and disseminate hatred:

'please disseminate this as widely as possible. A separate request for anyone who speaks foreign languages to translate and distribute this on the resources of the countries in whose languages you will translate this text.'

In Dostoevsky, Ivan's story belongs to the novel's famous chapter 'Rebellion'. Ivan accepts God, but 'respectfully returns' to Him 'his entrance ticket' to the spectacle of reconciliation in eternity, because 'eternal harmony is not worth a single tear from a tortured child' (Dostoevsky 2007 [1878-1880], 268). After another five pages filled with horrendous stories about the sufferings of children, Alyosha, who was just about to agree with Ivan's rebellion against God and his universe, remembers Christ:

'there is a Being and He can forgive everything, all and for all, because He gave His innocent blood for all and everything. You have forgotten Him (...)'
(Dostoevsky 2007 [1878-1880], 270).

Striking for our discussion here is that, while a fake story is behind Dugin's account, all the anecdotes Ivan had gathered about the suffering of children as evidence for his rebellion against God, are described on the basis of real events carefully collected by Dostoevsky:

'All the stories about the children occurred, took place, were printed in the newspapers, and I can show (you) where. Nothing has been invented by me' (Dostoevsky 1988-1991, 5:83).

Thus, in Dostoevsky's novel a fictional character considers (and rejects) eternal forgiveness for real victims based on true historic events. At the same time, in the novel elder Zosima provides an implicit answer to Ivan's rebellion in propounding the unity of Creation: 'everything is like an ocean, everything flows and is connected, you touch it in one place – it reverberates at the other end of the world' (Dostoevsky 2007 [1878-1880], 407). This notion underlies the awareness that 'everyone of us has sinned against all men, and I more than any' (Dostoevsky 2007 [1878-1880], 316). This shows how subtle and complex Dostoevsky composed his novels.

This same complexity and subtlety can be seen in the way Dostoevsky lets Liza Khokhla-kova bring the anecdote of the crucified Jew. The episode with pineapple compote has brought Dostoevsky the fame of an anti-Semite, and his character Liza Khokhla-kova the reputation of an underaged hysteric, as Dostoevsky-scholar Tatiana Kasatkina observes (2015, 22). Also, as mentioned above, many readers have become convinced by Ivan's arguments against God who allows innocent children to suffer. Theologically it is important that, and foremost, *how* subtly, almost unnoticed, Dostoevsky brings his message: 'it was I who crucified him'.

Here is the core of the difference between propaganda, substitution and fake news on the one hand, and theology on the other hand (because in Dostoevsky's message of both his stories about tortured boys, we are dealing with theology): the difference between creating

enemies and weaponising history on the one hand, and introspection on the other: taking a deep look into yourself, and taking individual responsibility, Dostoevsky's message 'it was I who crucified him' is addressed to every reader; the reader, in his turn, has to consider how preferring that which does not matter, 'pineapple compote', prevails over that what matters the most ('it was I who crucified him').

Dostoevsky persistently makes the crucifix of Christ present (appear?) behind the child's crucifixion, using the incorrectness and uncertainty of spoken language. By contrast, the allusion to Jesus and crucifixion in Pyshtnyak's and Dugin's stories, similar to patriarch Kirill's omission of Christ at a funeral service of a new martyr, is substitution of the transcendent frame by an immanent frame.

How is theology NOT ideology: A lesson from Karl Barth

It would be a mistake, though, to separate today's Russia from similar modes of ideologising religion by conservative groups all over the world and in the identification of nations as carriers of 'traditional values', from the US to Europe to Afghanistan. Kristina Stoeckl convincingly elaborates these resemblances in her work, especially on the rise of a globalised movement of conservative Christians (e.g. Stoeckl 2023; Stoeckl and Uzlaner 2022). My own research on the Swiss theologian Karl Barth, whom many consider to be the 'church father of the 20th century', has enriched my project *Theology after Gulag, Bucha and Beyond* precisely because his theology has a strong ideology-critical dimension. According to Barth, once a Christian theology loses its only dominant – God – it becomes ideology:

Whenever men 'adopt the point of view of God'; whenever He is not everything and they nothing; whenever they desire to be and to do something in co-operation with Him; then, however stimulating their ideas, however noble their actions, God becomes – a notion [*'Gott' ist eben Ideologie*]. (Barth 1968 [1933], 73-74; 2010 [1922], 107)

Religion draws its critical function from God, not from nation or culture, or whatever human notion or occupation. Disentangling religion from ideology is therefore very simple. To paraphrase a Barth scholar, theologians should let theology shape their ideology instead of letting their political ideology shape their theology (cf. Johnson 2020, 96).

Concluding remarks

This might be a straightforward and sufficient answer to the question of this paper: how is theology not ideology? – if it were not for the fact that the real questions actually begin here.

On the one hand, the orientation towards God implies that no direct appeal to God is possible for other than theological reasons – for such an appeal would ultimately risk lapsing into ideology.

On the other hand, we have to do our theology in the real-life context of 2023, confronted with the unprocessed Soviet legacy and the current Russian war in Ukraine – including its ideologisation of religion. If our theology is to face the challenge of Soviet dehumanisation and its continuing legacy, it will have to face its realities, the realities of suffering and trauma, but also the real need to heal and reconcile.

The example of the story of the crucified boy shows how the ideological mechanisms – patriotism, propaganda, myth creation, and substitu-

tion – are important aspects for mobilisation and weaponisation of the transcendent frame. In the distinction between alluding to the transcendent or immanent frame lies, in my view, the key for a theological understanding of the distinction between real and fake or, to end with a reference to a similar theological distinction, between icon and idol (or simulacrum). An idol by definition belongs to the immanent frame. Any allusion to the divine which is made with another purpose than transcending or breaking beyond the immanent frame is an idol. An icon by definition refers to the transcendent frame. This concentration on the divine and not its mediator, for example, an icon, relic etc., is the simple way to understand why the 7th Ecumenical Council (787) insists that 'the icons in the Orthodox Church are only venerated and not worshipped' (Kalaitzidis 2014, 335). In our case, while in Dugin's (and Pyshnyak's) stories the allusion is to a 'phantastic' or 'purely imaginary imitation' (Leitch et al. 2018, 237 & 241) in Dostoevsky's stories the allusion is to a proto-image of Christ. In current Russian war propaganda Christ is made a means of weaponisation. <

Notes

- 1 I draw for some parts of this contribution on my two earlier texts: Tolstaya (2022) and (2023).
- 2 Relations between state and church have a long history in Eastern Orthodoxy – think, for example, of the politico-theological ideal of 'symphonia', which holds that state and church are complementary to each other without fully merging. While these traditional relations would have to be accounted for when discussing the present-day situation, it could well be argued (as has partly been done) that the current church hierarchy in fact distorts or 'ideologises' the traditional concept of symphonia for its own (political) agenda. This form of present-day ideologisation is what this paper intends to discuss. On 'symphonia', see e.g. Antonov 2020.
- 3 One should not forget though that the huge gap between rich and poor and big cities and province make people even more prone to ideological 'triggers'.

- 4 Charles Taylor does not use the notion 'transcendent frame' as such; see Tolstaya & Bestebrurtje (2021, 469-505).
- 5 There is a remarkable trend in Russian war propaganda's susceptibility to the influence of literature. Cf. e.g. the nickname of the recently murdered propagandist Vladlen Tatarsky (real name Maxim Fomin), which he borrowed from Victor Pelevin's novel *Generation P* (1999), where the character's name is Bablyen Tatarsky. The question how literature and other art forms (think also of series) work out their performative potential would be a fascinating field for future investigation.

Bibliography

- Antonov, M. (2020). Church-State Symphonia: Its Historical Development and Its Applications by the Russian Orthodox Church. *Journal of Law and Religion* 35, nr. 3, 474-493.
- Barth, K., Hoskyns, E.C. (trans.) (1968 [1933]). *The Epistle of The Romans*. Oxford: Oxford University Press.
- Cohn-Sherbok, D. (ed.). (2002). *Holocaust Theology: A Reader*. Exeter: University of Exeter Press.
- Corre, M. (2022). 'Orthodox theology must be de-putinized', says leading Church scholar. *La Croix*. <https://international.la-croix.com/news/religion/orthodox-theology-must-be-de-putinized-says-leading-church-scholar/15772>. Accessed 20 July 2023.
- Dostoevsky, F.M. (1988-1991). *Letter of 10 May 1879*. In: F.M. Dostoevsky, *Complete Letters*. Edited and translated by David Lowe and Ronald. Ann Arbor: Ardis Publishers.
- Dostoevsky, F.M., Garnett, C. (trans.). (2007 [1878-1880]). *The Brothers Karamazov*. Hertfordshire: Wordsworth Classics.
- Dugin, A. (2014). *Facebook* <https://www.facebook.com/alexandr.dugin/posts/811615568848485>. Accessed 20 July 2023.
- Dugin, A. (2022). "Утром Достоевский и вечером" ["Dostoevsky in the morning and in the evening"] *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=XC0s7o3Yew>. Accessed 20 July 2023.
- Flige, I., Rock, S. (trans.) (2016). *The Space of the Gulag: Experience and Memory* [Paper presentation]. International expert meeting 'Theology after Gulag', Amsterdam.
- Gobodo-Madikizela, P. (2018). *Forgiveness is "the wrong word": Empathic Repair and the Potential for Human Connection in the Aftermath of Historical Trauma*. In: Leiner, M., Schliesser, C. (eds.), *Alternative Approaches in Conflict: Resolution, Rethinking Peace and Conflict Studies*. (pp. 111-123). Cham: Palgrave Macmillan.
- Hirsch, M. (2012). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press.
- Johnson, K.L. (2020). *Barth on Natural Theology*. In: Hunsinger, G., Johnson, K.L. (eds.). *Wiley Blackwell Companion to Karl Barth*. (pp. 95-108). Hoboken (NJ): Wiley-Blackwell.
- Kalaitzidis, P., Fitzgerald, T., Hovorun, C., et al. (eds.) (2014). *Orthodox Handbook on Eumenism: Resources for Theological Education*. Oxford: Regnum.
- Kasatkina, T. (2015). Священное в повседневном. Двухсоставный образ в произведениях Ф.М. Достоевского. Moscow: IMLI RAN.
- Kellenbach, K. von, Krondorfer, B., Reck, N. (eds.) (2006). *Mit Blick auf die Täter. Fragen an die Deutsche Theologie nach 1945*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.

- Leitch, V.B., Cain, W.E., Finke, L.A., et al. (eds.) (2018). *The Norton Anthology of Theory and Criticism, Third Edition*. New York: Norton.
- Orthodox Times (2022). Patriarch of Moscow: Any Russian soldier who dies in the war in Ukraine is forgiven for his sins. *Orthodox Times*. <https://orthodoxtimes.com/patriarch-of-moscow-any-russian-soldier-who-dies-in-the-war-in-ukraine-is-forgiven-for-his-sins/>. Accessed 20 July 2023.
- Pelevin, V. (1999). *Generation "П"* Moscow: Izdatelstvo Ast.
- Philpott, D. (2012). *Just and Unjust Peace: An Ethic of Political Reconciliation*. New York: Oxford University Press.
- Russian state television (2014). "Распятие трехлетнего мальчика в Славянске и фрагмент об украинской армии" [The crucifixion of a three-year-old boy in Slavyansk and a fragment about the Ukrainian army]. *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=kgfkWEXDrUQ>. Accessed 29 May 2023.
- Rubtsov, A. (2019). «Распятому мальчику» — 5 лет. Технологию российского идеологического фейка раскрыл Александр Рубцов ["The Crucified Boy is 5 years old. The technology of the Russian ideological fake revealed by Alexander Rubtsov"]. *Novaya Gazeta*. <https://novyagazeta.ru/articles/2019/07/12/81207-i-malchiki-raspyatie>. Accessed 20 July 2023.
- Stoeckl, K. (2023). Traditional Values, Family, Homeschooling: The role of Russia and the Russian Orthodox Church in transnational more conservative networks and their efforts at reshaping human rights. *International Journal of Constitutional Law* 21, nr. 1, 1-19.
- Stoeckl, K., Uzlauer, D. (2022). *The Moralist International. Russia in the Global Culture Wars*. New York: Fordham University Press.
- Taylor, C. (2007). *A Secular Age*. Cambridge / Massachusetts / London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Tolstaya, K.V., Bestebrurtje, F.P. (2021). Furthering the Dialogue Between Religious Studies and Theology. Apophatic Approach as a Heuristic Tool for Methodological Agnosticism. *Journal of the American Academy of Religion* 89, nr. 2, 469-505.
- Tolstaya, K.V. (2022). *Imago Dei reimagined in view of (extreme) dehumanization: towards a theology and religion in post-trauma societies* [inaugural lecture]. Amsterdam.
- Tolstaya, K.V. (2023). *Theology After Gulag and Beyond: How Can Karl Barth's Theology Contribute to Reorientation in the Contemporary European Crisis? A post-Soviet Case*. In: Svinth-Væрге Pöder, C. & Baark, S. (eds.), *Crisis and Reorientation. Karl Barth's Römerbrief in the Cultural and Intellectual Context of Post WWII Europe*. (pp. 215-248). Cham: Palgrave Macmillan.
- Veraart, W. (2012). Forgetting, remembering, forgiving, and the Mundane Legal Order. In: Van Stokkom, Bas, Doorn, Neelke, Van Tongeren, Paul (eds.), *Public Forgiveness in Post-Conflict Contexts*, 65-87. Cambridge [etc.]: Intersentia.
- Volkan, V. (2013). *Enemies on the Couch: A Psychopolitical Journey Through War and Peace*. Durham: Pitchstone.
- Vorotniiov, V. (2022). Slavoј Žizek: 'Russia Is an Obsolete, Laughable Knock-off of Western Statehood'. *Bird in Flight*. <https://birdinflight.com/en/portrait/20220815-slavoј-ukraine.html>. Accessed 20 July 2023.
- Zubrzycki, G. (2006). *Crosses of Auschwitz: Nationalism and Religion in Post-Communist Poland*. Chicago and London: University of Chicago Press.

Pax Christi – actief geweldloos

Wat betekent de brute en massale overval op een zelfstandige staat als Oekraïne voor de bezinning binnen de wereldwijde katholieke vredesbeweging Pax Christi International? Jan Peters schetst hoe de beweging zich baseerde op de levenshouding van Jezus, maar inzake Oekraïne toch het recht op zelfverdediging erkend heeft evenals de verantwoordelijkheid van een regering om eigen burgers te beschermen. De begrippen 'actieve geweldloosheid' en 'rechtvaardige vrede' kunnen blijvend zicht geven op een vreedzame toekomst voor de volkeren in het oosten van Europa, evenals in andere conflicthaarden in de wereld.

Voor niet-gouvernementele organisaties die zich richten op de bevordering van vrede en op de theologische of filosofische onderbouwing van hun werk, was de inval in Oekraïne meer dan een schok: het maakte de noodzaak tot reflectie concreet en acuut. Deelname aan het publieke debat, dat soms in Europa wat op de achtergrond was geraakt, werd een prioriteit. Het maakte ook dat meningsverschillen binnen en tussen vredesbewegingen aan het licht kwamen en hernieuwde discussies vergden.

In dit artikel richt ik mij op de wereldwijde katholieke vredesbeweging Pax Christi International, in het vervolg aangeduid als Pax Christi. Wat betekent een dergelijke brute en massale overval op een zelfstandige staat voor de bezinning binnen deze beweging, die de Vrede van Christus prominent in haar vaandel voert? Temeer als die agressie ook nog kerkelijk gesteund en gemotiveerd blijkt te worden? Wat is de rol van verschillende kerken in dit conflict en hoe is de theologische reflectie over

'vrede' hierdoor beïnvloed? En ziet Pax Christi een alternatief voor de huidige strijd en de groeiende wapenwedloop?

De actuele discussie kent een voorgeschiedenis, waarin steeds duidelijker het ideaal van de 'actieve geweldloosheid' centraal kwam te staan. En het is juist dit begrip dat in de huidige discussies binnen Pax Christi een fundamentele rol speelt.

Oekraïne en Pax Christi na 2014

Het was in april 2016, twee jaar na de annexatie van de Krim door Rusland, dat Pax Christi in Rome een congres hield onder de titel 'Geweldloosheid en rechtvaardige vrede' (Non-violence and Just Peace Conference, 2016). Het was een gezamenlijk initiatief met de Pauselijke Raad voor Gerechtigheid en Vrede (Justitia et Pax) in het Vaticaan, gesteund door organisaties van vrouwelijke en mannelijke ordes en congregaties.

Als ik de stukken nu teruglees, word ik weer geconfronteerd met de brandhaarden van die

tijd, Colombia, Soedan, de opkomst van de Islamitische Staat en een terugblik op de oorlog in het voormalige Joegoslavië. Opvallend is dat de situatie in Oekraïne, de annexatie van de Krim en de strijd tegen de rebellen in het oosten van het land, niet aan de orde kwam. We zagen het kennelijk niet als het voorspel voor de actuele oorlog. Toch was het dat wel.

Oekraïne 2014-2022: de rol van de kerken

Na de periode van bloedige demonstraties (de zogenaamde Maidan-demonstraties) in 2013 en 2014 werd de pro-Russische regering in Kiev vervangen door een pro-Europese. Dit leidde direct tot een afscheidingsbeweging in de Krim en het oosten van het land, allebei gebieden die zich traditioneel meer met Rusland verbonden voelden.

Ondanks een wapenstilstand en een poging tot een vredesovereenkomst verhevigde de strijd, ook door de openlijke steun van Rusland aan de separatisten. Uiteindelijk leidde deze strijd tot 14.000 slachtoffers in de periode tot 2022.

Ook de Orthodoxe Kerk speelde een rol in dit conflict, waarin de officiële regering van Oekraïne steeds meer tegenover Rusland kwam te staan. Oekraïne telt ongeveer 25 miljoen 'orthodoxe' gelovigen en een groot aantal priesters, die allen vielen onder het patriarchaat van Moskou. Daarmee was deze kerk een zeer belangrijk onderdeel van het patriarchaat van Moskou en zijn patriarch Kirill. De inmeniging van Rusland in het oosten van Oekraïne zette echter kwaad bloed bij een groot gedeelte van Kirills gelovigen in het land. Zij beraadden zich op een meer zelfstandige positie en in 2019 werd de Oekraïense Orthodoxe Kerk door

Bartholomeus I (de Oecumenisch Patriarch van Constantinopel) erkend als zelfstandige kerk, los van het patriarchaat van Moskou.

Vanzelfsprekend werd deze *move* niet erkend door Moskou. Een splitsing in de Oekraïense kerk was onvermijdelijk: op het moment rekent 58 procent van de orthodoxe gelovigen zich tot deze zelfstandige Oekraïense kerk, terwijl 25 procent trouw blijft aan Moskou. Veel gelovigen laat deze kerkstrijd echter koud en ze noemen zich gewoon 'orthodox'. Dat de regering van Oekraïne de eigen Oekraïense Kerk een warm hart toedraagt spreekt bijna vanzelf. Even vanzelfsprekend is het, dat Kirill sindsdien droomt over de terugkeer van deze gelovigen in de moederschoot van Moskou. Niet alleen politiek, maar ook religieus betekende de situatie in Oekraïne een kruisvat, hetgeen echter ook door de aanwezigheid in de conferentie in Rome niet in zijn totale omvang werd onderkend (Nonviolence and Just Peace Conference 2016).

Paus Franciscus en Pax Christi: 'actieve geweldloosheid' (2016)

In zijn lange brief aan de deelnemers van de conferentie schrijft paus Franciscus onder meer:

In onze complexe en gewelddadige wereld is het een formidabele opgave om te werken aan vrede door het beginsel van geweldloosheid te leven. ... De praktijk van de dialoog is moeilijk. We moeten bereid zijn te luisteren. We mogen niet voetstoots aannemen dat de anderen het verkeerd hebben. We moeten daarentegen onze verschillen accepteren en trouw blijven aan onze standpunten; we moeten het algemene goed (*bonum commune*) zoeken; en als we eenmaal overeenstemming hebben bereikt, moeten we die met alle kracht vasthouden. (Paus Franciscus 2016)

Dit idee van geweldloosheid wordt door de conferentie verder uitgewerkt. Ze bracht uiteindelijk een 'Oproep aan de Katholieke Kerk' uit.

De tijd is gekomen voor onze Kerk om een levende getuige te zijn en te investeren in het bevorderen van een spiritualiteit en een praktijk van actieve geweldloosheid en in het trainen van onze katholieke gemeenschappen en de kerkelijke leiders in effectieve praktijken van geweldloosheid. Hierin is Jezus ons voorbeeld.

(Nonviolence and Just Peace Conference 2016)

De conferentie riep op om actieve geweldloosheid niet alleen tot een centraal item te maken in alle gremia van de kerk, maar dit ook te delen met andersgelovigen en met de hele wereld. Ze riep ook op om niet langer te spreken over de 'theorie van de rechtvaardige oorlog', omdat deze vooral misbruikt is om oorlogen te rechtvaardigen, maar om zich in te zetten voor een einde aan alle oorlogen en speciaal voor afschaffing van atombewapening.

Om het beginsel van deze vorm van actieve geweldloosheid verder uit te diepen startte Pax Christi een breed gedragen en gefinancierd programma Catholic Nonviolence Initiative (CNI), dat een veelheid van publicaties uitbracht, lokale discussies en fora organiseerde en de praktijk van deze actieve geweldloosheid ondersteunde, vooral ook in Afrika.

Dat paus Franciscus op 1 januari 2017 zijn jaarlijkse vredesbrief wijdde aan het begrip 'actieve geweldloosheid' betekende een sterke stimulans voor dit proces. De paus schrijft onder meer:

Actieve geweldloosheid is voortaan het referentiekader bij uitstek om vrede op te bouwen in eigen omgeving en op wereldniveau.

(Paus Franciscus 2017)

Actieve geweldloosheid: herbezinning door Pax Christi in 2022

Wat houdt die actieve geweldloosheid in? Het hierboven genoemde programma Catholic Nonviolence Initiative heeft deze gedefinieerd als:

De kracht van liefde in actie, die geweld weerstaat en ontwapent, de menselijke waardigheid in het licht zet, verzoening, gerechtigheid en vrede bevordert en dit alles met geweldloze middelen. (Pax Christi International & Catholic Nonviolence Initiative 2023)

Dit is verder uitgewerkt op de vier terreinen van spiritualiteit, ethiek, levenswijze en maatschappelijke veranderingsmethode. De afgelopen jaren heeft dit geresulteerd in een veelheid van publicaties op deze verschillende terreinen. Dit ideaal van actieve geweldloosheid is door Pax Christi de afgelopen jaren omarmd als de basis voor de vredesspiritualiteit en voor veel van de door externe donateurs gefinancierde activiteiten.

Om dit verder uit te diepen en te concretiseren werd in de eerste week van december 2022 opnieuw samen met het Vaticaan in Rome een conferentie georganiseerd, ditmaal rond uitspraken van paus Franciscus over actieve geweldloosheid, tegen de achtergrond van de vredescyclus van Paus Johannes XXIII, *Pacem in Terris*, die zestig jaar eerder verscheen. Het motto van de conferentie was: 'Pope Francis, Nonviolence and the Fullness of Pacem in Terris'. In tegenstelling tot de bijeen-

komst in 2016, hing nu de situatie in Oekraïne wel als een donderwolk boven de werkzaamheden van de conferentie.

De deelnemers kwamen uit 28 landen, de sprekers uit Latijns-Amerika, Afrika, Zuid-Azië, Oost-Europa en het Midden-Oosten. De conferentie maakte zichtbaar hoe het zwaartepunt van Pax Christi momenteel – vanuit haar

> **Het recht op zelfverdediging werd door de grote meerderheid erkend en evenzeer de verantwoordelijkheid van de regering om de eigen burgers te beschermen.**

West-Europese oorsprong – verschuift naar het zuidelijk halfrond, ingebed in en gedragen door lokale culturen. Zoals in 2016 leidde ook deze conferentie tot een 'Appeal to the Catholic Church' (Pax Christi International & Catholic Nonviolence Initiative 2023).

De inval in Oekraïne: actieve geweldloosheid door de bevolking

Als actieve geweldloosheid zo centraal staat bij Pax Christi, hoe dan te reageren op de Russische invasie? Natuurlijk allereerst door verwerping van deze agressie en het benadrukken van de mogelijkheden van actieve geweldloosheid, ook daar en nu.

Eli McCarthy, docent Theologie en Justice and Peace Studies aan de Georgetown University in Washington DC en lid van de stuurgroep van het CNI-programma, beschrijft activiteiten gedurende het eerste jaar na de inval om in Oekraïne zelf een plek te geven aan actieve geweldloosheid in de beheersing van het conflict. Nog kort voor de inval, op 22 februari 2022,

had hij in het tijdschrift *America* van de Amerikaanse jezuïeten een artikel gepubliceerd over 'Tien manieren om een vernietigende oorlog in Oekraïne te voorkomen' (McCarthy 2022). Uit de aanhef van dit artikel:

Toen de crisis in Oekraïne versnelde, hebben president Biden en andere leiders verstandig gehandeld door de diplomatieke inspanningen voort te zetten. Maar leiders in de Verenigde Staten en Rusland, waaronder Vladimir Poetin en de heer Biden, laten het conflict in Oost-Europa te vaak escaleren door militaire inzet, waarbij ze tegenstanders soms onmenselijken en hun eigen bevolking oproepen tot 'een rechtvaardige oorlog'. Nu is er nog tijd om creatief te denken over mogelijkheden om een humanitaire en milieucatastrofe te voorkomen.

McCarthy pleit hier voor een overstap van de 'rechtvaardige oorlog' naar een 'rechtvaardige vrede'. Deze begint met het vaststellen van de diepere oorzaken van een conflict en de werkelijke behoeften van de beide partijen.

Dit artikel schreef hij dus vóór de invasie. Twee dagen na het verschijnen van zijn artikel was het ook voor hem een grote vraag wat er na deze invasie nog te doen viel. Een jaar later kijkt hij terug op de voorbije periode (McCarthy 2023):

Wat kon iemand van ons nog doen toen de Russische invasie plaatsvond? In overleg met katholieke partners gaven we gehoor aan de oproep van de burgemeester van Kiev om religieuze leiders naar de stad te sturen. We organiseerden een interreligieuze Just Peace-delegatie op 24 en 25 mei 2022. Naar het voorbeeld van paus Franciscus was deze delegatie samengesteld uit zeventien religieuze leiders uit moslim-, joodse en christe-

lijke gemeenschappen in Europa en de Verenigde Staten. Na deze delegatie faciliteerde een deelnemer uit het Verenigd Koninkrijk de komst van 1.000 Oekraïense jongeren. Sommige delegatiepartners leidden op 28 en 29 juni een vredeskaravaan van 50 personen in Odessa. Sommigen van hen bleven tijdens de bombardementen bij Oekraïners in Mykolaiv. Op 11 juli vond in Kiev een vredesmars van 150 personen plaats. Van 1 tot 5 augustus kwam een delegatie van de Wereldraad van Kerken naar Kiev. En sindsdien is het bezoek van geloofsdelegaties doorgegaan.

McCarthy beschrijft hoe hij later dat jaar opnieuw naar Oekraïne is gegaan om vooraanstaande Oekraïense geweldloze activisten en vredesopbouwers te ontmoeten. Hun verhalen troffen hem diep: boeren die weigerden graan te verkopen aan Russische soldaten, brandweerkorpsen die weigerden zich aan te sluiten bij Russische bezetters, alternatieve bestuursvormen die in het leven werden geroepen. In een rapport van het Internationale Catalaanse Vredesinstituut van oktober 2022 werden tussen 24 februari en 30 juni 2022 ten minste 235 van deze geweldloze verzetsacties in Oekraïne geïdentificeerd. McCarthy (2023) vat samen:

Zij stelden vast dat geweldloos verzet: 1) enkele van de militaire en politieke langetermijndoelstellingen van de Russische autoriteiten heeft belemmerd, zoals de institutionalisering van de militaire bezetting en repressie in de bezette gebieden; 2) veel burgers heeft beschermd; 3) het Russische verhaal heeft ondermijnd; 4) de veerkracht van de gemeenschap heeft vergroot; 5) het lokale bestuur heeft versterkt, en 6) sociale cohesie heeft opgebouwd.

Militaire escalatie

Tegelijkertijd escaleerde de strijd, groeide het militaire verzet van het Oekraïense leger en besloten westerse landen tot grote wapenleveranties. Hoe is er binnen Pax Christi hierop gereageerd?

Er lag geen standpunt van Pax Christi behalve het afwijzen van de oorlog en het dringend beroep op actieve geweldloosheid en 'rechtvaardige vrede'. Een kleine minderheid van de achterban van Pax Christi in de nationale afdelingen had zich een tegenstander getoond van elk gebruik van geweld, zelfs als dat om zelfverdediging ging, met een beroep op de levenshouding van Jezus zelf. Maar het recht op zelfverdediging werd door de grote meerderheid erkend en evenzeer de 'responsibility to protect', de verantwoordelijkheid van de regering om de eigen burgers te beschermen. Maar wat betekende dat in de praktijk? Tot hoever kun je daarin meegaan?

De meningen waren verdeeld, zeker in een wereldwijde organisatie, waar sommigen deze oorlog vooral zien als een Europese aangelegenheid en aandacht vragen voor de grote conflicten en dreigingen binnen de eigen regio. Maar ook binnen Europa liepen de meningen uiteen over de politieke keuzes die gemaakt werden. Pax Christi Duitsland heeft jarenlang actief gestreden en gedemonstreerd tegen de wapenindustrie in eigen land. En hoe nu te reageren op de grote ommezwaai van hun eigen regering? Nu voor sommigen het investeren in de wapenindustrie een vredesinitiatief lijkt te zijn geworden?

De rol van het christelijk geloof

En dan is Pax Christi bovendien een *christelijke* vredesorganisatie. Welke rol speelt de geloofs-

overtuiging in de keuzes die door de christelijke kerken gemaakt worden?

Voor de top van de Russisch-Orthodoxe Kerk was het duidelijk. In de lange redevoering, waarin Poetin de inval in Oekraïne aankondigt en rechtvaardigt, noemt hij als een van zijn argumenten, dat de kerk in Oekraïne die trouw is gebleven aan Moskou door de Oekraïense regering werd onderdrukt en dat ook zij 'bevrijd' moest worden. Daarmee voegt hij een religieuze spanning toe aan de toch al explosieve politieke situatie:

'Kiev gaat door met het voorbereiden van een hardhandig optreden tegen de Oekraïense orthodoxe kerk van het patriarchaat van Moskou', bevoerde hij. 'De Oekraïense autoriteiten hebben op cynische wijze de tragedie van de splitsing binnen de orthodoxe kerk misbruikt als een instrument van staatsbeleid'.

Patriarch Kirill van zijn kant geeft het leger een speciale Maria-icoon mee ter ondersteuning van en zegen over deze heilige strijd. In enkele preken steunt hij het besluit van Poetin expliciet en beschrijft hij de inval als een strijd tegen 'de macht van het kwaad' en als een 'hereniging van twee broedervolken' (Bles 2022, 42-43). Landen die aan het Oekraïense volk de middelen bezorgen om zich te verdedigen worden door hem veroordeeld, omdat zij in zijn ogen de oorlog enkel verlengen.

Ook paus Franciscus heeft hiermee geworsteld. Lang heeft hij gezwegen, voorzichtig in zijn uitspraken, waarschijnlijk in de hoop dat hij het gesprek met Kirill weer zou kunnen hernemen en gezamenlijk tot een voorstel voor een oplossing kon komen. Een hard verwijt in de richting van Poetin bleef dan ook lang uit.

Pas toen het duidelijk was dat de diplomatieke stappen niet mogelijk waren, kon hij zich positief uiten over deze militaire steun aan Oekraïne. Tegelijk is het duidelijk dat hij gericht blijft op alle conflicten, oorlogen en dreigingen in onze wereld: zijn blikrichting is niet Europees maar mondiaal.

Ook de Algemene Vergadering van de Wereldraad van Kerken in Karlsruhe in september 2022 bleek uiterst voorzichtig tegenover de grote delegatie uit de Russisch-Orthodoxe Kerk. Ook hier speelde de hoop mee op een positieve rol in het conflict zolang een harde positiebepaling uitblijft. Anderzijds is de mening van de christelijke kerken in het zuiden van onze wereld op andere problemen gericht en soms ook gekant tegen de grote invloed van de westerse landen in het noorden en organisaties als de NAVO.

Publieke standpuntbepaling

Na een jaar van uitzichtloze oorlog en intensieve interne discussie achtte het Algemeen Bestuur van Pax Christi het van groot belang met een gezamenlijke wereldwijd gedragen positie naar buiten te komen, als een impuls naar haar leden en een bijdrage aan het politieke en maatschappelijke debat. Bij de interne discussies over eerste versies van een document kwamen er reacties die in het licht van het voorgaande niet echt verwondering zullen oproepen.

- Is de verklaring niet te 'westers', te 'Europees'? We zouden toch op zijn minst ook andere grote wereldproblemen moeten noemen, die elders een grotere impact hebben: de situatie in Myanmar, de groeiende dreiging van China, de situatie in het Midden-Oosten – van Jemen tot Palestina –, in Zuid-Soedan, Oost-Congo, Nicaragua ...

- Wees voorzichtig met het noemen van namen, zoals die van Poetin of patriarch Kirill: breek niet nodeloos bruggen af die je later nodig kunt hebben om tot verzoening te komen. Bovendien gaat het toch niet alleen over deze concrete personen, ook al zijn ze in feite het gezicht van een bredere tendens.
- En de Russisch-Orthodoxe Kerk? Wees voorzichtig, het zijn ook christenen en zorg dat je niet in een reactie op het leiderschap de hele geloofsgemeenschap lijkt te veroordelen. Bovendien zouden we de reactie vanuit deze kerk (en andere kerken) tegen de kerkelijke opvattingen in het Westen toch serieus moeten meewegen.
- Zouden we niet op de eerste plaats moeten pleiten voor onderhandelingen zonder condities vooraf met als enige doel het zo snel mogelijk bereiken van een wapenstilstand en vrede? Het is een geluid dat we ook in ons eigen land hebben gehoord, ook vanuit sommige kerken en vanuit Kerk en Vrede.

Gelukkig is er uiteindelijk een tekst gekomen die gedragen wordt door het voltallige bestuur van Pax Christi, met leden uit de verschillende continenten (Pax Christi International 2023). Wat staat er uiteindelijk in deze verklaring?

- Natuurlijk roept Pax Christi op tot gebed en tot zorg voor de slachtoffers. En even vanzelfsprekend wordt het ideaal van actieve geweldloosheid sterk benadrukt:

Door onvoldoende investeringen in het ontwikkelen en opschalen van bewezen effectieve niet-gewelddadige verdedigingsstrategieën, met inbegrip van civiele verdediging, is de indruk ontstaan dat zelfverdediging altijd gewapend is.

Veel Oekraïners laten echter duidelijk en met grote moed zien dat geweldloze verdediging zeer effectief kan zijn en veel gemakkelijker beschikbaar zou kunnen zijn met aanzienlijke investeringen in middelen, opleiding en onderzoek. Pax Christi International roept de internationale gemeenschap op te investeren in de ontwikkeling van geweldloze strategieën voor verdediging en rechtvaardige vrede.

- Er moeten snel onderhandelingen komen op instigatie vanuit de internationale gemeenschap. Hoe moeilijk ook, moeten die leiden tot herstel van de integriteit van Oekraïne. Ook in een vredesverdrag kun je de agressor niet belonen.

Het internationaal recht geeft elke soevereine natie het recht op zelfverdediging. In een wereld met zeer destructieve wapens kan gewapende zelfverdediging echter een escalatie tot gevolg hebben die zelfs tot een kernoorlog kan leiden.

Daarom doet Pax Christi een dringend beroep op de internationale gemeenschap om onmiddellijk diplomatieke initiatieven mogelijk te maken om de internationale orde en de territoriale integriteit van Oekraïne te herstellen. Ze pleit voor directe onderhandelingen, op neutraal terrein, en met een voor beide partijen aanvaardbare bemiddelaar.

- Er moeten voor een veilige toekomst structuren worden gevonden waarin de veiligheid van alle volkeren in de regio kan worden gegarandeerd.
- Rusland moet, net als Wit-Rusland en Oekraïne, worden opgenomen in een breder veiligheidsconcept dat gebaseerd is op het

THEMA

opbouwen van vertrouwen en collectieve veiligheid, georiënteerd op een kader van rechtvaardige vrede.

- In dit verband pleit Pax Christi ook voor de deelname van vrouwen in de processen die geweld moeten voorkomen, voor hulp verlenen aan slachtoffers en het garanderen van een duurzame vrede.
- Ook de mondiale context wordt benadrukt door op te roepen tot ondertekening van het VN-verdrag tegen de kernwapens. En:

Wij zijn ons er pijnlijk van bewust dat oorlog niet beperkt blijft tot Oekraïne; dat geweld endemisch is in vele uithoeken van de wereld; dat een nieuwe logica van vrede en geweldloosheid dringend nodig is.

- Dit alles is gericht op het uiteindelijke ideaal van verzoening tussen de bevolkingen:

De behoefte aan vredesprocessen van mens tot mens waarbij een dialoog tussen het Oekraïense en Russische volk, inclusief vrouwen en jongeren, wordt gevoerd, is belangrijk voor de preventie en transformatie van gewelddadige conflicten.

Verdere activiteiten van Pax Christi

De verklaring is een belangrijke stap, naar het eigen netwerk en hopelijk ook met invloed op de meningsvorming en activiteiten in de bredere buitenwereld. Maar wat kan Pax Christi concreet aan activiteiten ontwikkelen?

Vanuit haar status en positie bij de Verenigde Naties en de Europese Unie, bij individuele staten en politieke samenwerkingsverbanden zet ze zich via haar daar werkzame contactpersonen in om haar visie en ideaal onder de aandacht te brengen. De intensieve contacten

met verantwoordelijken binnen het Vaticaan en binnen de besturen van ordes en congregaties in Rome vormen een dankbaar gebruikt kanaal, zoals ze ook voor het CNI-programma vruchtbaar zijn geweest.

Publieke acties zijn vaak een instrument om een breder publiek te bereiken. Op 24 februari 2023, de 'verjaardag' van de inval, waren er demonstraties in 24 Duitse steden, onder het motto: 'Stoppt das Töten!' Vergelijkbare acties waren er in diverse andere landen en in Nederland ook door de zogeheten 'ambassades van vrede': lokale vredesgroepen die in verbinding staan met PAX en Pax Christi Nederland. Voor zover het nog mogelijk is wordt steun verleend aan vredesbewegingen in Rusland waarmee Pax Christi een samenwerkingsrelatie heeft, zeker nu deze zo in de verdrukking zijn geraakt.

Conclusie

Het was niet gemakkelijk voor Pax Christi, juist als mondiale beweging, om een breed gedragen middenpositie te vinden tussen de militaristische optie enerzijds en een absoluut pacifisme anderzijds. Het zijn de begrippen 'actieve geweldloosheid' en 'rechtvaardige vrede', die naar haar oordeel recht doen aan de christelijke inspiratie en zicht kunnen geven op een vreedzame toekomst voor de volkeren in het Oosten van Europa en in andere conflict-haarden in de wereld. <

De belofte van geweldloosheid

Inmiddels propageert CNI wereldwijd het gebruik van de 'Belofte van geweldloosheid' (z.d.). Hiermee komt Pax Christi terug bij het belang van het gebed en de inzet van elke gelovige, ook in de eigen leefomgeving.

'De gewelddadigheid in mijn eigen hart erkennend, maar vertrouwend op de goedheid en barmhartigheid van God, beloof ik een jaar lang de geweldloosheid van Jezus in praktijk te brengen, die hij ons in de Bergrede heeft geleerd:

Zalig zijn de vredestichters, want zij zullen zonen en dochters van God genoemd worden... U hebt geleerd hoe er gezegd is: 'U moet uw naaste liefhebben en uw vijand haten'; maar ik zeg u: Heb uw vijanden lief en bid voor hen die u vervolgen. Zo zult u dochters en zonen van uw Schepper in de hemel zijn.

Ik beloof dat ik de liefde en het voorbeeld van Jezus in mijn leven zal uitdragen:

- door te streven naar vrede in mijzelf en een vredestichter te zijn in mijn dagelijks leven;
- door te weigeren wraak te nemen op provocaties en geweld; door te volharden in geweldloosheid van tong en hart;
- door gewetensvol en eenvoudig te leven, zodat ik anderen de middelen om te leven niet ontnem;
- door mij actief te verzetten tegen het kwaad en geweldloos te werken aan de afschaffing van oorlog en de oorzaken ervan in mijn eigen hart en op aarde.

God, ik vertrouw op Uw ondersteunende liefde en ik geloof, dat – zoals U mij de genade en het verlangen gaf om dit aan te bieden – U ook overvloedige genade zult schenken om het te volbrengen.'

Bron: <https://nonviolencejustpeace.net/resources/vow-of-nonviolence/>

Literatuur

- Berger, R.M., Butigan, K., Coode, J., Dennis, M. (Eds) (2020). *Advancing Nonviolence and Just Peace in the Church and the World*. Brussel: Pax Christi International.
- Bles, N. (2022). *Oekraïne. Hoop op de zuil van de vrijheid*. Soesterberg: Aspekt.
- Dennis, M. (2018). *Choosing Peace: The Catholic Church Returns to Gospel Nonviolence*. New York: Orbis Books.
- Dennis, M. & Butigan, K. (2022). *The prophecy of nonviolence: hope for the future*. https://nonviolencejustpeace.net/wp-content/uploads/2022/11/The-Prophecy-of-Nonviolence_ENG-V2.pdf.
- McCarthy, E. (2022). *10 ways to avoid a devastating war in Ukraine*. <https://www.americamagazine.org/politics-society/2022/02/22/just-peace-approach-ukraine-russia-242441>.
- McCarthy, E. (2023). *War in Ukraine: Christian accompaniment and turning to diplomacy*. <https://williamtemplefoundation.org.uk/war-in-ukraine/>.
- Nonviolence and Just Peace Conference (2016). <https://nonviolencejustpeace.net/2016/05/17/an-appeal-to-the-catholic-church-to-re-commit-to-the-centrality-of-gospel-nonviolence/>.
- Paus Franciscus (2016). Message from the Holy Father. https://www.vatican.va/content/francesco/en/messages/pont-messages/2016/documents/papa-francesco_20160406_messaggio-non-violenza-pace-giusta.html.
- Paus Franciscus (2017). *Geweldloosheid: een stijl van vredespolitiek*. Vredesboodschap-paus-Franciscus-1-januari-2017-Nederlandse-vertaling-def.pdf (rkkerk.nl).
- Pax Christi International & Catholic Nonviolence Initiative (2023). *Pope Francis. Nonviolence and the Fullness of Pacem in Terris*. <https://nonviolencejustpeace.net/wp-content/uploads/2023/02/CNI-Conference-Report-for-Pope-Francis.pdf>.
- Pax Christi International (2023). *Statement on the first anniversary of the war in Ukraine*. <https://paxchristi.net/2023/02/21/statement-on-the-first-anniversary-of-the-war-in-ukraine/>.

Morele ervaringen van veteranen na inzet in militaire missies

Met de oorlog in Oekraïne is oorlog voor Nederland letterlijk dichtbij gekomen. We maken ons zorgen en leven mee met de burgers en militairen die onder het geweld lijden. Nederlandse burgers ervaren deze dreiging aan de grens van Europa vaak anders dan veteranen met oorlogservaring. Deze post-actieve veteranen, die soms lijden aan de gevolgen van hun uitzendervaring, spreek ik als aalmoezenier van het Nederlands Veteraneninstituut.

De start van de oorlog in Oekraïne was voor sommige Bosnië-veteranen als een déjà vu. Zij herkenden de beelden op televisie uit hun eigen diensttijd in voormalig Joegoslavië in de jaren negentig. Mensen met hun spullen in tassen van winkelketens die wij ook kennen, huisdieren in mandjes. Lange rijen van vrouwen en kinderen, op de vlucht, terwijl de mannen achterblijven. Destijds waren er veel minder beelden. Voor deze veteranen zijn de beelden confronterend. Zij verzuchtten: 'Zo was het bij ons toen ook' en ze hopen dat hun omgeving nu meer begrip krijgt voor de omstandigheden waar zij destijds in zaten. Sommige veteranen, bij wie de oorlog sporen heeft nagelaten, reageerden gealarmeerd en vielen terug op militaire 'skills and drills'. Zij legden nooddrantsoenen aan met water, jodiumpillen en transistor-radiootjes. Anderen verkenden vluchtroutes in het geval van een nucleaire aanval ... Ook hoorde ik actief dienende en post-actieve veteranen die zich wilden aanmelden om Oekraïne te helpen. Soms met de toevoeging om 'dan wel iets goeds te kunnen doen'.

In dit artikel breng ik de morele ervaringen van militairen tijdens missies onder de aandacht. Dit doe ik aan de hand van uitspraken door veteranen zelf verwoord, die het resultaat zijn van het praktijkgedeelte van mijn promotieonderzoek naar 'ervaringen van *moral distress* in de militaire context'.

Het doel hiervan bestaat uit twee delen: het collectief niveau en het individueel niveau. Op collectief niveau inventariseer ik welke ervaringen militairen beschrijven wanneer hen gevraagd wordt naar ervaringen van *moral distress*. Op persoonlijk niveau evalueer ik een methode die veteranen kan helpen deze

ervaringen te duiden en te waarderen in de context van hun levensverhaal. Deze zogenaamde 'zelfkonfrontatiemethode' (ZKM), kan door geestelijk verzorgers worden gebruikt om veteranen te begeleiden bij het verwerken van ervaringen van *moral distress* en morele zelfvorming.

Daarbij zie ik de rol van de geestelijk verzorger niet alleen als begeleider van de veteraan, maar ook als iemand die een brug kan slaan tussen de krijgsmacht, de kerk (of zendende instantie) en de samenleving. Op deze manier kan worden gebouwd aan wederzijdse erkenningsrelaties, die de morele lasten die een veteraan draagt kunnen verlichten. Ik pleit er voor dat wij als burgers veteranen niet alléén laten met wat hen moreel belast tijdens een uitzending, want ze zijn ingezet namens de Nederlandse samenleving.

'Moral distress' in de militaire context

Als aalmoezenier ervaar ik dat het militaire beroep veel van mensen vraagt. Fysiek en mentaal kan het zwaar zijn en militairen zijn veel van huis. Ook op moreel gebied staan militairen geregeld onder druk. Zij worden immers ingezet in situaties van dreiging of conflict. Ook kunnen zij in omstandigheden komen waarin ze getuige zijn van een lijdende burgerbevolking of onrecht dat kinderen wordt aangedaan.

Zij moeten kunnen omgaan met de spanning tussen de morele betrokkenheid, geuit in het verlangen 'iets te betekenen' en machteloosheid. Deze spanning maakt paradoxaal genoeg ook deel uit van het militaire beroep. In de operationele context is het namelijk niet de militair zelf die bepaalt welke handelingen hij onderneemt of nalaat, maar de politiek. De politiek formuleert het mandaat, dat het resultaat

is van vaak een complex politiek proces en gebonden aan juridische richtlijnen.

Militairen voeren uit wat wordt opgedragen, ongeacht de eigen mening of het eigen morele kompas. Zij handelen niet namens zichzelf maar worden ingezet als een politiek instrument. Dat kan leiden tot spanning tussen de persoonlijke rol waarin iemand bijvoorbeeld een gewonde burger langs de weg wil helpen en de militaire rol waarin de opdracht geldt om niet te stoppen tijdens een verplaatsing.

Moral distress kunnen we omschrijven als: een pijnlijk gevoel dat ontstaat in een situatie waarbij iemand weet wat het juiste is om te doen, maar ervan wordt weerhouden overeenkomstig te handelen (Jameton 1984). Het handelen tegen persoonlijke waarden en overtuigingen is een aantasting van de persoonlijke integriteit en authenticiteit (AACN 2006).

Onderzoek naar 'moral distress'

Moral distress is onderdeel van de morele professionaliteit, omdat militairen werken in situaties van conflict en dreiging. Ook zie ik *moral distress* als teken van geestelijke gezondheid, omdat dit bevestigt dat militairen, die altijd ook mens zijn, gewetensvol reflecteren op hun handelen (Rietveld 2009). Voor een gezond gevoelsleven is het van belang dat militairen de morele dilemma's waarvoor zij komen te staan kunnen verwerken.

Er ligt een rol voor de geestelijk verzorger om de militair te begeleiden bij gewetensvorming. Dit moet worden gezien als morele zelfvorming (Van der Ven 1999), waarbij de veteraan komt tot morele zelfreflectie. Dat betekent inzicht krijgen in de spanning tussen de militaire en persoonlijke rol en het waardensysteem.

Hiervoor is een instrument nodig dat dit tot stand brengt. In mijn onderzoek gebruik ik de hierboven genoemde 'zelfkonfrontatiemethode' van Hubert Hermans (1995) als methode om veteranen te begeleiden bij wat we operationeel 'een morele debriefing' kunnen noemen. Deze methode, die wortelt in de narratieve psychologie, is niet alleen een begeleidingsinstrument maar maakt het ook mogelijk om persoonlijke ervaringen analyseerbaar te maken.

> **'Moral distress' maakt onderdeel uit van de militaire professionaliteit en van een gezond gevoelsleven.**

De laatste tijd komt er meer aandacht voor de moreel belastende dimensie van het militaire beroep. En hoewel gewetensnood zo oud is als de oorlog, wordt tegenwoordig vaak de term *moral injury*, 'morele verwonding', gebruikt. Het onderwerp roept veel herkenning en belangstelling op in zowel de veteranengemeenschap als bij hulpverleners en onderzoekers.

Als aalmoezenier en onderzoeker in het veld van de praktische theologie lever ik graag een bijdrage aan dit debat en het ontwikkelen van veteranenzorg op moreel gebied. Daarbij richt ik me op de geestelijke begeleiding van veteranen die kampen met *moral distress*. *Moral distress* kan, wanneer het zich in ernstige mate voordoet, een *moral injury* worden. Dit kan samengaan met posttraumatische stressstoornis (PTSS) of vergelijkbare klachten. Ik pleit er, in navolging van Lifton (1973), voor om morele vragen niet te snel te pathologiseren en volledig op te nemen in het domein van ziekte en gezondheid. *Moral distress* maakt onderdeel uit van de militaire professionaliteit en van een gezond gevoelsleven.

Zoals gesteld zie ik een belangrijke rol weggelegd voor de geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht om in gesprek te gaan over morele vragen. Dit gebeurt vóór de uitzending in lessen of conferenties morele vorming (Wilderling 2014), tijdens de uitzending wanneer de geestelijk verzorger letterlijk present is in het uitzendgebied (Van Dijk 2019) en bezinningsdiensten verzorgt, en in de nazorg na uitzending waarbij geestelijk verzorgers meedraaien in de zorgcyclus rond uitzending. De rol van de geestelijk verzorger daarbij is uniek: present en benaderbaar binnen de leefwereld van militairen, en tegelijkertijd onafhankelijk en op basis van geheimhouding.

De morele betrokkenheid van de militair

Militairen voelen vaak een grote morele betrokkenheid bij hun beroep. Het is niet alleen een manier om geld te verdienen maar 'een manier van leven'. Zij zien het militaire beroep als een zinvolle invulling van het leven. In een samenleving die ontkerkelijkt, vinden mensen het steeds belangrijker om zingeving uit hun werk te halen (Baumeister 1991, 139). Het militaire beroep als bron van zingeving geeft de positieve kant van morele betrokkenheid weer. Maar deze kan ook negatief uitpakken en falen, dan spreken we van *moral distress*.

Voor mijn promotieonderzoek heb ik de zelfkonfrontatiemethode gebruikt om uitzendingservaringen in kaart te brengen. Tijdens dit zelfonderzoek kwamen thema's als motivatie, *moral distress* en erkenning aan de orde. Daarbij hebben veteranen hun ervaringen concreet samengevat en in een kernzin opgeschreven. Deze zinnen gebruik ik om de thema's te verdiepen en te illustreren.

Het morele beroep als bron van zingeving

Hieronder deel ik enkele kernzinnen die iets zeggen over de motivatie en morele betrokkenheid van militairen. Aan deze uitspraken kenden de veteranen veel positieve gevoelens toe en ze laten blijken hoe militairen hun beroep kunnen ervaren als bron van zingeving en betekenis.

De positieve kant van morele betrokkenheid

Ik was soldaat en wilde wat betekenen.

Ik ging naar Bosnië in de volle overtuiging: 'ik ga iets goeds doen'. Want daarvoor ben ik militair geworden.

Mijn drijfveer om als militair op missie te gaan is omdat ik het heel mooi vind om internationaal te werken en ik dan het gevoel heb dat ik er toe doe, dat ik bijdraag aan vrede & veiligheid.

Ik heb het goed en heb dat eigenlijk alleen te danken aan de plek waar ik geboren ben. Ik heb gekozen voor een geüniformeerd beroep om anderen, die het minder hebben, te helpen.

Mijn motivatie om te dienen zijn de verhalen van mijn grootouders hoe 10 duizenden jonge mensen het leven lieten om NL te bevrijden. De roeping voelt als een persoonlijke verplichting om diezelfde vrijheid te bewaken.

Deze uitspraken hebben als gemeenschappelijke deler dat ze de motivatie verwoorden 'als militair iets betekenen'. Om deze positieve morele betrokkenheid concreet te maken, noem ik ook een aantal door de veteranen geformuleerde voorbeelden waarin ze deze zinvolheid daadwerkelijk ervaren hebben.

Concrete positieve ervaringen van morele betrokkenheid

Tijdens mijn derde uitzending hadden we een patrouille te voet waarbij we langs een groepje kinderen liepen die naar ons lachten en zwaaiden. Ik kreeg het gevoel dat dit de reden is waarom ik het werk doe.

Ik ben 'trots' / goed gevoel over bereiken van doel om meer ANA [Afghan National Army] in U'can [Uruzgan] te krijgen en op te leiden.

Afghan women Bazars. 6 X. Achter iedere dame zitten 10 gezinnen + ontwikkeling van de dames als volleerde verkoopsters.

Aan 't einde van de uitzending wilde ik nog wel 2 mnd [maanden] extra blijven omdat mijn aflossing niet kon komen. Ik wilde nog helpen, er was nog genoeg hulp te bieden vond ik.

Ik heb met de Noorse collega en de naaister naaimachines opgehaald en we brengen ze naar het gehucht om aan de vrouwen te geven.

Uit bovenstaande voorbeelden kunnen we zien: 'militairen willen wat doen'. Niets is zo frustrerend voor een militair als niet kunnen of mogen handelen. Maar het handelingsperspectief van militairen wordt beperkt vanwege de politieke opdracht of juridische afwegingen. Het niet kunnen of mogen handelen is daarom een belangrijke bron van *moral distress*.

Het militaire beroep als bron van 'moral distress'

We kunnen ons voorstellen hoe pijnlijk het is voor militairen wanneer ze niet kunnen doen wat ze graag willen of waar ze, voor hun gevoel, voor zijn opgeleid. Deze beperkte handelingsruimte is het gevolg van een rolconflict tussen de militaire en de persoonlijke rol. Militairen moeten orders uitvoeren. De eigen motivatie of het waardensysteem zijn niet leidend tijdens het uitvoeren van een operationele actie. Vanuit dit rolconflict ontstaat *moral distress*. De militair moet iets doen of laten dat tegen de persoonlijke waarden indruist.

Hieronder staan een aantal zinnen die het rolconflict tussen de persoonlijke en de militaire rol uitdrukken. Omdat de militaire rol tijdens een inzet boven de persoonlijke rol gaat, moet de militair handelen of niet handelen overeenkomstig de opdracht. Onderstaande ervaringen roepen bij de veteranen veel negatieve emoties op, zoals machteloosheid en boosheid.

Het militaire beroep als bron van moral distress

Ik zie dingen die niet kunnen. Ik wil er iets tegen doen. Ik kan er iets tegen doen. Maar ik mag er niks tegen doen.

We hebben de missie Afghanistan niet afge- maakt. Wat hadden we daar moeten brengen?

Het gevoel wat er bij uitzending is ontstaan, is dat mijn aanwezigheid daar niet echt van meer- waarde was, maar meer bezigheidstherapie voor het plaatje.

Deze vraag roept emotie bij mij op: 'Wat heb ik hier gedaan?'

Ik droom wel eens dat ik wil schieten en dan valt m'n patroon zo uit de loop.

De volgende concrete situaties vullen wat meer in wat we ons kunnen voorstellen bij ervaringen van *moral distress* waar militairen tijdens hun werk mee te maken kunnen krijgen. Ze kenmerken zich als situaties waarin de militair gemotiveerd is te handelen of een bijdrage te leveren, maar hiervan wordt weerhouden. In de vierde uitspraak zien we een situatie van een militair die moet bijdragen aan gevechtshandelingen maar het daar persoonlijk moeilijk mee heeft. Onderstaande ervaringen kenmerken zich door rolsparing, waarbij niet de persoon de handeling bepaalt maar de militaire rol.

Concrete ervaringen van het militaire beroep als bron van moral distress

Ik sta op appèl en hoor dat we geen chocolade meer mochten geven aan de kinderen, om partijdigheid te voorkomen.

We hadden de power, de spierbundels en het lef om in te grijpen, maar we hebben het niet gedaan.

Ik vraag me af of ik niet toch had moeten schieten. Het feit dat ik niet heb gehandeld toen speelt me parten. Wat is er met die vrouw gebeurd?

Als ik weersverwachtingen moest maken dan zag ik van tevoren vaak luchtfoto's van het doel. Daar zag ik dan ook kinderen spelen of een hond liggen. Dan wist je dat die over een paar uur gebombardeerd zouden worden.

In mijn videoscherm wordt ze gedumpt – alleen een blouse aan, onder het bloed – in een droge sloot. Waar ze voor mijn ogen sterft. Ik voel me zo machteloos. Dit is het ergste wat ik heb meegemaakt.

Zoals gesteld gaat een militair op uitzending om iets te kunnen doen. Het is moeilijk wanneer dit faalt of niet goed uitpakt, wanneer militairen worden geconfronteerd met de gevolgen van geweld of wanneer zij machteloos staan in het beschermen van burgers. Het is goed voorstelbaar dat dergelijke situaties met veel negatieve gevoelens gepaard gaan. In de verwerking van deze ervaringen is het belangrijk dat veteranen zich erkend voelen in hun belastende werk, om hen bij te kunnen staan. Daarom is erkenning het thema van de volgende paragraaf.

Erkenning

De oorlog in Oekraïne heeft de krijgsmacht onder de aandacht gebracht van de Nederlandse burgers. In mijn werk met actief dienende militairen en post-actieve veteranen zie ik hoe belangrijk erkenning voor hen is. Omdat een inzet veel van militairen kan vragen, verwachten ze erkenning en waardering voor het werk dat ze namens Nederland uitvoeren in het missiegebied.

Erkenning gaat over het verlangen door anderen bevestigd te worden in de identiteit.

Hieraan ten grondslag ligt de menselijke angst door anderen genegeerd te worden. Maatschappelijke erkenning is voor veteranen van belang voor de identiteitsontwikkeling. Maar daartoe moeten wederzijdse erkenningsrelaties worden opgebouwd tussen militairen en burgers (Honneth 1995). Dit blijkt niet eenvoudig. Want hoewel uit onderzoek blijkt dat veteranen maatschappelijk hoog gewaardeerd worden (Veteranenmonitor 2013), ervaren veteranen dat vaak zelf niet zo (De Reuver 2022, 219).

Het belang van erkenning wordt politiek onderschreven in de veteranenwet (<https://wetten.overheid.nl/BWBR0031401/>). Daarin is, naast de levenslange zorgplicht, erkenning van veteranen als doel opgenomen. De landelijke Veteranendag is hier een belangrijk onderdeel van, omdat dan de waardering voor veteranen door de samenleving publiekelijk wordt geuit. Andere uitingsvormen waarin veteranen erkenning ervaren, zijn bijvoorbeeld wanneer militaire inzet wordt besproken in de media. Of wanneer veteranen van hun omgeving op gepaste wijze belangstelling krijgen voor hun werk.

Positieve ervaringen van erkenning

Hieronder deel ik enkele uitspraken waarin veteranen erkenning ervaren. Aan deze zinnen kennen zij veel positieve gevoelens toe.

Positieve ervaringen van erkenning

Door de oorlog in Oekraïne zie en hoor ik om mij heen dat mensen mijn organisatie (defensie) belangrijker gaan vinden.

Ik voelde mij veteraan toen ik de aflevering van Zembla zag over Afghanistan.

Tijdens presentaties / promoten organisatie op school staan leerlingen met open mond te luisteren over mijn verhalen v. [van] missie.

Meelopen in defilé, het publiek wat klapt, juicht, deed me kippenvel krijgen, deed veel met mij onverwachts. Ik dacht ja: ik heb het toch gedaan de uitzendingen en daar mag ik trots op zijn.

Mensen hadden vragen over de missie, maar steunde de militair. 'support our troops'-lintje op de auto.

Ik kan er mee leven als mensen niet achter de missie staan, maar wel achter de militair.

Een positieve kijk op het militaire beroep is ook belangrijk in het werven van personeel omdat de krijgsmacht kampt met grote tekorten. Daarbij bindt de krijgsmacht haar mensen met morele betrokkenheid en niet met financiële middelen. Maar hoe welkom nieuwe militairen ook zijn, het is belangrijk dat gemotiveerde rekruten een eerlijk beeld krijgen van het militaire beroep. De reclamespotjes van defensie kunnen het werk rooskleuriger doen voorkomen dan de werkelijkheid is. Ervaringen van machteloosheid maken net zo goed deel uit van de militaire praktijk als de *can do*-mentaliteit waar militairen zich op laten voorstaan en waar de wervingsspotjes mee lokken.

Juist de ervaringen van machteloosheid en 'niet kunnen handelen' zijn voor militairen moreel belastend. Met name in deze situaties is maatschappelijke erkenning belangrijk voor de

verwerking. De samenleving heeft dus een rol in de opvang van veteranen (Sherman 2015).

De inzet van de krijgsmacht is evengoed een zaak van burgers. De evaluatie van een missie, de gehaalde doelen maar ook gefaalde acties moeten onderwerp zijn van maatschappelijk debat. Het is niet alleen de militair die lijdt aan *moral distress*, maar de hele samenleving: '*moral injury* is als een open wond van de samenleving' (Vos 2019). Deze morele discussie is van belang voor het verwerken van uitgevoerde missies en de afwegingen bij het al dan niet ondernemen van toekomstige missies.

Ervaringen van gemiste erkenning

Erkenning betekent niet dat militairen alleen applaus willen. Burgers mogen best kritisch zijn over de politieke doelen van een missie. Als daarmee maar niet de militair het mikpunt wordt of de veteraan het gevoel krijgt door burgers in de steek te worden gelaten. Het gaat erom, zoals in de definitie van Honneth, dat veteranen niet genegeerd willen worden. Toch verwoorden veteranen dit gevoel wanneer zij spreken over erkenning. Om dit te illustreren, noem ik enkele uitspraken die gaan over gemiste erkenning.

Ervaringen van gemiste erkenning

Ik maak deel uit van een samenleving die het niets interesseert wat er in Libanon allemaal is gebeurd.

Jonge veteranen knokken niet voor Nederland maar voor een politiek spel. Dat is: als je in een fucking woestijn wordt ingezet waar we niks te zoeken hebben.

Ik voel mij niet erkend als veteraan in/door de samenleving. De reactie is vaak: 'Daar heb je zelf voor gekozen', terwijl dat over een brandweerman niet wordt gezegd.

De omgekeerde vlag doet wat met mij, we hebben collega's weggedragen onder die vlag, het heeft betekenis. We tonen de vlag op 4 en 5 mei en koningsdag, en beperkt vergeleken met de 10 duizenden omgekeerde vlaggen vanuit protest.

Ik zat op een verjaardag. Ik zei dat ik militair ben. Het antwoord: 'oh lekker soldaatje spelen, van onze belastingcenten genieten. Heb je wel eens mensen doodgeschoten?' 'Ja. Hoezo? Zat'. Het antwoord: 'Daar kan ik niet mee omgaan.'

Gemiste erkenning kan veteranen vooral belasten wanneer ze een moeilijke missie hebben gehad of kampen met de gevolgen van PTSS of *moral injury*. Zo kan een kloof ontstaan tussen de burgersamenleving en de krijgsmacht, waarbij veteranen steeds minder vertellen en het voor burgers moeilijker wordt begrip te krijgen voor oorlogservaring en de inzet van de Nederlandse krijgsmacht.

Conclusie

Met het onderzoek hoop ik bij te dragen aan kennis over *moral distress* bij veteranen en de manier waarop geestelijk verzorgers bij defensie hen kunnen begeleiden. Om te reflecteren op gewetensvragen en hen bij te staan bij de verwerking van ervaringen van moreel kwaad.

Daarnaast hoop ik met dit artikel bij te dragen aan het opbouwen van wederzijdse erkenningsrelaties tussen burgers en militairen.

Geestelijk verzorgers kunnen een brug slaan tussen de krijgsmacht, de samenleving en de kerken of zendende instanties. De verhalen en dilemma's van militairen zijn ook onze vragen en zorgen. Een paar hiervan zijn verwoord in de kernzinnen van veteranen in dit artikel. Deze persoonlijke uitspraken zijn bedoeld om u als lezer meer begrip te geven van de leefwereld van de veteraan.

Deze zinnen zijn niet alleen de persoonlijke reflecties van individuele veteranen die soms worstelen met hun uitzendervaring; ze hebben een maatschappelijk belang. We moeten niet alleen de succesverhalen van veteranen willen horen wanneer we de vlag uithangen op Veteranendag. Ook de verhalen van een gefaalde of tragische missie moeten worden verteld. Het onder ogen zien van onze fouten en ons moreel falen is immers een eerste stap in de ontwikkeling van morele gevoeligheid en waardenontwikkeling (Van Iersel 2019).

Ik zou er voor willen pleiten de verhalen en ervaringen van veteranen mee te laten spreken in het ethische debat over oorlog en vrede in de publieke ruimte. Hun verhalen, maar ook die van vluchtelingen, vredeswerkers en oorlogsslachtoffers, herinneren ons aan de realiteit van de oorlog en de gruwel van geweld. Hier moeten we van leren. Omdat we het beter willen doen. Erkenning van veteranen gaat verder dan applaus op veteranendag. Het betekent een relatie opbouwen, echt luisteren en meevoelen in hun ervaringen van machteloosheid en schuldgevoel. Omdat het werken aan vrede niet kan worden uitbesteed aan een groep professionals. Het is een dringende opdracht voor ons allen. <

Literatuur

- American Association of Critical-Care Nurses (2006). *AACN Public Policy Position Statement: Moral Distress*. Aliso Viejo, CA: American Association of Critical-Care Nurses.
- Baumeister, R. (1991). *Meanings of life*. New York, London: Guilford Press.
- Dijk, B. van (2019). *In de strijd nabij. Nederlandse aalmoezeniers in militaire missies*. Religie en veiligheid IV. Utrecht: Eburon.
- Hermans, H.J.M., Hermans-Jansen, E. (1995). *Self-Narratives: The construction of meaning in psychotherapy*. New York, London: The Guilford Press.
- Honneth, A. (1995). *The struggle for recognition: The moral grammar of social conflicts*. Oxford: Polity Press.
- Iersel, A.H.M. van (2019). Military Practice between ethics and tragedy: Moral dilemmas in the context of peace education for armed forces. *Ethics and armed forces* 2 (2019), 30-37.
- Jameton, A. (1984). *Nursing practice: the ethical issues*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Lifton, R.J. (1973). *Home from the War: Vietnam Veterans – Neither Victims nor Executioners*. New York: Simon & Schuster.
- Reuver, Y. de (2022). *Veteran under construction: Identification processes among Dutch veterans who served in military missions in Lebanon, Srebrenica, and Uruzgan*. Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Rietveld, N. (2009). *De gewetensvolle veteraan. Schuld- en schaamtebeleving bij veteranen van vredesmissies*. Oosterwijk: Boxpress.
- Veteranenmonitor (2013). <https://www.nlveteraneninstituut.nl/content/uploads/2015/07/blauw-2013-veteranenmonitor-2013-b16023.pdf>.
- Veteranenwet (2020). <https://wetten.overheid.nl/BWBR0031401>.
- Sherman, N. (2015). *Afterwar: Healing the moral wounds of our soldiers*. Oxford: Oxford University Press.
- Ven, J.A. van der (1999). *Het morele zelf. Vorming en ontwikkeling*. Kampen: Kok.
- Vos, P. (2019). Het gedeelde verhaal van een beschadigde moraal. *Moral injury* en de geestelijke verzorging bij de krijgsmacht. Inaugurale oratie 8 oktober 2019. Groningen: Protestantse Theologische Universiteit.
- Wildering, G. (2014). *Morele vorming in de krijgsmacht. Een katholiek perspectief*. Budel: Damon.

BOEK

Pieter Vos & Fred van Iersel (red.), *Morele vorming van militairen: bijdragen van de geestelijke verzorging*. Utrecht: Eburon, 2023, € 32,50

In dit boek staat de morele vorming van militairen centraal. Militaire praktijken omvatten het brede scala van gevechtsinzet, ontwikkelingswerk, diplomatie en reddingswerk. Deze taken vragen om moreel competente en verantwoordelijke militairen. Daartoe vindt onderwijs in militaire ethiek en morele vorming plaats. De kernvraag van dit boek is hoe de geestelijke verzorging daaraan zo goed mogelijk kan bijdragen en uit welke bronnen ze daarbij put. Naast educatieve uitgangspunten en praktijken komen ook de ethiek van oorlog en vrede en existentiële thema's als persoonlijke verantwoordelijkheid van militairen, het bewaren van de morele integriteit onder druk, en *moral injury* aan de orde. Onderzoekers, geestelijk verzorgers en docenten ethiek gaan in op deze en andere thema's. Het boek is geredigeerd door Pieter Vos, hoogleraar geestelijke verzorging krijgsmacht aan de Protestantse Theologische Universiteit en emeritus-hoogleraar Fred van Iersel †, die een vergelijkbare leerstoel bekleedde aan Tilburg University.

Oorlog en vrede

Ceija Stojka (1933-2013) is een Roma-kunstenares die haar herinneringen aan de oorlog pas na vele jaren vrede kon delen met de wereld.

Zij werd in Oostenrijk geboren, in een gezin met zes kinderen. Haar familie maakte deel uit van een Roma-groep die gedurende eeuwen door Oostenrijk rondtrok. Aan dit zwervend bestaan kwam een einde door de repressieve maatregelen van de nazi's. Na de Duitse Anschluss van Oostenrijk werd de situatie grimmig en na een aantal jaren van onderdrukking werd Ceija in 1943, als meisje van tien, met haar moeder en haar broertjes en zusjes gedeporteerd.

Haar vader was al eerder door de nazi's in Dachau omgebracht. 'Onze vader was toen al dood, schrijft zij, 'hij wist niets van zijn familie, anders was hij tweemaal gestorven.' Als door een wonder overleefde Ceija drie concentratiekampen: Auschwitz-Birkenau, Ravensbrück en Bergen-Belsen.

Pas veertig jaar later, toen zij 55 was, bracht zij haar oorlogservaringen naar buiten. Diverse boeken en meer dan duizend kunstwerken waren het resultaat van deze buitengewone reis door haar geheugen. Een bijzondere prestatie, omdat zij praktisch analfabeet was en geen kunstzinnige opleiding had genoten. Als autodidact tekende en schilderde ze met haar vingers en met tandenstokers op karton, glazen potten en ansichtkaarten.

Haar werk is rauw en expressief. Zelfs de kleuren getuigen van wreedheid en uitzichtloosheid. 'De geallieerden schonken ons het licht', zo verwoordde ze haar ervaring van de bevrijding.

Ceija Stojka was de eerste Roma-vrouw en kampoverlevende die getuigde van haar ervaringen en zich uitsprak tegen de ontkenning en het vergeten. Haar creatieve en veerkrachtige geest die zich in deze beelden manifesteert, vormen een indringend getuigenis van ervaringen van oorlog en vrede.

Ceija Stojka (1933-2013), Zonder titel, 1994 >

Zie ook <https://www.youtube.com/watch?v=CHij0ycHcWO> waar Ceija Stojka vertelt over haar leven en werk.

Interview with Ukrainian Theologian dr. Roman Zaviyskyy War, Peace and Military Chaplaincy: Lessons Learned from Ukraine

Roman Zaviyskyy is a philosopher and theologian and president of the Ukrainian branch of the European Society of Catholic Theology. In June, he spent two weeks in the Netherlands at the invitation of Tilburg School of Catholic Theology to get in touch with colleagues and to conduct research into Catholic thinking about peace and war (supported by the Ladies of Bethany Research Fellowship, established by the Tilburg University Fund). In this interview, I asked him to reflect on the position and tasks of military chaplains in Ukraine, his wartime experiences, questions about peace and war, and Catholic responses to the war.*

In 2019, I was part of a group of Dutch Catholic and Protestant chaplains and professors of chaplaincy studies who visited Ukraine with the aim to exchange views about the challenges of building a chaplaincy organisation in the Ukrainian army. During that visit, we were impressed by the stories about the war that had been going on in Ukraine since 2014. The stories and images of chaplains who worked in the trenches, often just offering their service on a voluntary basis supported by their churches, made a deep impression on me. Can you tell us how the chaplaincy services have developed since 2019? What is the current position of military chaplaincy in the Ukrainian army?

The major development happened in 2021 when president Volodymyr Zelensky signed the 'Act on Military Chaplaincy', drafted by the Steering Committee in the Parliament.

This act, which can be called a 'delayed de-communisation' opened up possibilities for state institutionalisation and implementation of military chaplaincy similar to the long-standing tradition of global practices in this field. In the past, the objections to state supported pastoral care in the armed forces were based on a rather post-communist interpretation of the constitutional principle of the separation of Church and State.

Apparently, this principle exists in the constitution of many countries. Nevertheless, these countries have had well-organised military chaplaincies with state support for decades, if not centuries.

What is the more specific content of this act on military chaplaincy?

This new Ukrainian act regulates relations in the sphere of implementation of the constitutional right to freedom of religion of military personnel of the Armed Forces of Ukraine, the National Guard of Ukraine, the State Border Guard Service of Ukraine and other military entities formed in accordance with Ukrainian legislation, and defines the legal and organisational principles of the Military Chaplaincy Service. A military chaplain must be a citizen of Ukraine, who belongs to a religious organisation registered in Ukraine and has received a mandate from the relevant religious organisation to carry out military chaplaincy activities.

Numerically, Military Chaplaincy Service personnel cannot be less than 0.15% of the personnel of the Armed Forces, the National Guard, other military entities, and the State Border Guard. So currently, over 700 positions of military chaplains are available. The act also envisages for interconfessional councils on military chaplaincy under the Ministry of Defence and the Ministry of Internal Affairs to be established as advisory bodies.

In 2019, the perspective was already multireligious, in the sense that several denominations were represented. Which religious denominations are currently represented by chaplaincy services?

Indeed, the approach is multireligious. In order to properly organise the processes to meet the spiritual and religious needs of the personnel of the Armed Forces of Ukraine, the introduction of appropriate quotas for confessional representation has been planned.

The meetings we had in the context of the visit of the Dutch delegation in 2019 with representatives of the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organisations were very helpful to encourage internal discussions about adjustments of the legislation. State supported chaplains are available to anyone within the armed forces. Moreover, it is a responsibility of a chaplain to help to find a confessional chaplain in case a soldier requires a chaplain from his/her faith community. Chaplains are available even to non-believers. Currently, over 200 chaplains took the available positions as it takes time to do the necessary paperwork and formalities. What is most important, is that the process has started. Among the newly appointed chaplains are representatives of the three major branches of Christianity in Ukraine, Orthodoxy, Catholicism and Protestantism. Apart from this new development, church supported chaplains are serving the armed forces as was the case before the new Act on state military chaplaincy had come into force.

In the Netherlands, we can hardly imagine what it means to serve as a chaplain in a war such as the war you are facing now. What are the most urgent things Ukrainian chaplains do and what are their main challenges?

The motto of the military chaplaincy services is 'to be close.' On top of their own faith traditions that include relevant liturgical and sacramental practices, chaplains are charged to bring a quality of human presence and care, provide meaning amidst meaningless war suffering, secure the preservation of humanity amidst dehumanisation, mediate transcendent experience, embody compassion and transform challenges into opportunities.

Seeing the bloody onslaught of evil and the ocean of innocent suffering can be unbearable. Hatred here is a natural companion. However, chaplains are to demonstrate that hatred cannot possibly secure a victory, whereas human dignity can.

We live in a strange world where global evil has more spiritual leaders, voices and faces than the good. Orthodox soldiers struggle with the idea that the Moscow Patriarchate, having supplied Putin's regime with 'the Russian world' ideology, turned into the Patriarchate of War. Catholic soldiers are perplexed that – even though the Catholic Church in the person of the Pope sympathises with the victims of the war, it is afraid to say who started the war. So, chaplains are called upon to take care of what is meaningful and to provide motivation to protect life and human dignity.

During an international network meeting of researchers in the field of military chaplaincy in April in Brussels which I attended, chaplain Andriy Zelinskyy, a priest of the Ukrainian Greek Catholic Church, connected virtually and shared some of his experiences as a chaplain at the front. He spoke of a 'radical destruction of space and time', even an 'ontological collapse' at 'the edge of humanity'. He called it a 'transcendental experience,' a complete change in how one perceives the world.

At the same time, he testified that he did not give up his faith and was not afraid of hope or tired of love. Do you recognise these deep existential and liminal experiences from other chaplains' stories and from what you experience yourself?

Yes, experiences of chaplains are not dissimilar as they all find themselves in very similar circumstances of liminal existence, trauma, loss and moral injuries. The long-term consequences of this war will have to be dealt with in the future and this poses many challenges for all Christian communities and churches.

There is now much talk in the international public debate about arms support to Ukraine from the West. What kind of support would Ukrainian chaplains need? Can Dutch chaplains and academics working in this field be helpful in any way?

The Netherlands has a long-standing tradition of military chaplaincy. So, sharing best practices with their Ukrainian counterparts would be extremely helpful, particularly in view of special skills formation, professionalisation in an interdisciplinary setting (psychology, pastoral care, safety etc.). As the chaplaincy services are multireligious, a certain harmonisation among the denominational chaplains is a challenge as well.

In addition, transfer of knowledge is needed in the management of veterans' associations and pastoral care for the families of those who were killed. Chaplaincy is getting more challenging in the context of the widespread decline in participation in established religious traditions replaced by the prevalence of a more abstract sense of spirituality (believing without belonging).

Ukrainian resistance to Russian aggression is fully justified. There is no doubt about that for me. However, responses from churches and religious leaders are often less clear-cut. Christian positions range

from pacifism to just war. How do you evaluate the support of churches and religious leaders for Ukraine's military resistance?

Against the background of the dominant pacifist outlook in the world, your first statement was not so evident for religious people in the first weeks of the Russian invasion. We live in strange times in which political and religious leaders seem to have switched roles: politicians speak like biblical prophets, appealing to moral values, naming things as they are, while religious leaders, on the contrary, prefer political correctness and a diplomatic tone. Even many Catholic soldiers claimed that Boris Johnson is a better pope than Pope Francis, let alone the Orthodox ones. Pope Francis is not unaware that his refusal to call Russia and Putin the aggressor annoys many Ukrainians – in an interview with *La Nación*, he said that popes never condemn heads of state or entire nations.

It seems that there is also a lack of memory about the position of Ukraine and the promises that were made in the post-communist era.

Historically, this war has to do with the profound question of what you do after the collapse of an empire. After the disintegration of the European empires, eastern European nations opted for democracy, the rule of law and integration on the basis of common values. Russia, on the contrary, is stuck recreating the former empire, the USSR, with its kleptocracy and corruption.

Let us look into the veto power of Russia and Ukraine's forgotten security guarantee: The Budapest Memorandum of 1994 of the Organisation for Security and Cooperation in Europe

(OSCE). Over twenty years ago, Ukraine gave up its nuclear weapons in exchange for security guarantees from the West and Russia. The US, Great Britain and Russia welcomed the decision by Kyiv to accede to the non-proliferation agreement and pledged, among other things, to respect the independence and the existing borders of Ukraine. Today, Kyiv feels betrayed – and not by Moscow alone. Nowadays, Ukrainian civilians are being bombed by the same missiles that Ukraine returned to Russia as part of the security deal. Many believe now that the deal was a mistake made by the first president of independent Ukraine. Few political realists in the West fully understand Ukraine's reluctance to make 'peace deals' with Russia, based on historical experience. While Ukraine is just another country in a series after Chechnya, North Ossetia, Abkhazia, Georgia and Transnistria, Russia has global ambitions. Ukraine-Russia and China-Taiwan issues are related geopolitically. It is a clash of civilisations. Military aggression is just one element of the Russian hybrid warfare against Ukraine. Other elements include propaganda based on lies, fake news, falsifications and engineering popularity; trade and economic pressure; energy and hunger terrorism; cyber-attacks; blaming the other side for their own crimes (downing Malaysia Airlines flight MH17 that was on its way from Amsterdam to Kuala Lumpur, killing nearly 300 people) and, finally, using religion for warfare.

By putting forward this Ukrainian perspective you let the western world look into a mirror. We really should learn from your experiences of threat and betrayal, and also from your courageous resistance.

Unexpectedly for everyone in 2022, Ukraine became for many a sign of hope that took millions of people across the globe from darkness to light. This epic drama of heroic resistance of the Ukrainian David to the Russian Goliath reminded people that there is good and evil, freedom and dictatorship, lies and truth, life and death. It is perhaps the first time in post-modern European history that Europeans, with a European flag, have died for European democratic values – values which by many and quite often are taken for granted in the European Union nowadays. These values need our common defence and solidarity.

As you said, Ukrainians are dissatisfied with how pope Francis responded to the war. How do you evaluate this?

Both the Havana Declaration of 2016 and the recent Vatican diplomacy became part of the spiral of disappointments among Ukrainians. In these days of the war, a quote from the joint declaration of Pope Francis and Patriarch Kirill in Havana took on a somewhat apocalyptic flavour for Ukrainians: 'Human civilisation has entered a period of epochal changes. Our Christian conscience and our pastoral responsibility compel us not to remain silent in the face of challenges that require a common response' (paragraph 7). Neither Ukraine nor the world witnessed the joint testimony by Francis and Kirill in the Havana Declaration.

Moreover, the controversial steps of Vatican diplomacy in communicating with the Moscow Patriarchate also led to the instrumentalisation of the Holy See in the best traditions of Kremlin propaganda. As a result, the Pope began to lose moral authority among Ukrainians rapidly, and not only among them.

On the other hand, there were indeed numerous gestures of support and solidarity on the part of Pope Francis: for instance, the humanitarian action 'Pope for Ukraine' and worldwide prayer for Ukraine. Since the Russian invasion people have wondered why Pope Francis is so good at *caritas* (charity), but less so at *veritas* (truth).

In order to at least somehow explain this series of disappointments, some have resorted to the historical discourse of *Ostpolitik*, that is, the so-called Eastern policy of the Vatican. Others have argued that the Argentinian pontiff is not very versed in the subtleties of eastern Europe, and many of the employees of the Roman Curia are from Romanesque countries with a strong Russophile tradition.

Apparently, not many Ukrainians understand the complexity of the Pope's awkward position as the spiritual leader of over a billion of Catholics, who very often find themselves on both sides of the same war.

The Pope's position can also be explained from a shift in ethical thinking about war, a shift from the tradition of the just war to peace ethics, with an emphasis on nonviolent resistance.

Indeed, there has been a shift in emphasis from the classical theory of the just war, which goes back to St. Augustine, from the ethics of peace and war to peacebuilding through nonviolence. The issue of peace in the Catholic tradition of social teaching dates back to the first social encyclical *Rerum Novarum* (1891) by Pope Leo XIII. However, the encyclical by John XXIII, *Pacem in Terris* (1963), which was the answer to the Caribbean crisis of 1962, is considered the foundational document for

the Catholic Church in matters of peace and war. No previous encyclical has attracted such interest and acceptance among non-Catholics as *Pacem in Terris*. One of the reasons for this perception was the personality of John XXIII. When the political scientist Hannah Arendt, one of the most important thinkers of the 20th century, wrote her book about him, she called him 'a Christian on the throne of St. Peter', which sounds like an oxymoron. Other reasons were the pontiff's audacious entry into the era of 'human rights,' and the affirmation of basic rights and freedoms.

In the encyclical *Pacem in Terris*, little attention was given to the issues of the Cold War or nuclear weapons, which had prompted the encyclical, or to other topics related to Catholic teaching on war and peace. John XXIII instead proposed a framework for peace building on the 'recognition, respect and protection' of human rights. Thus, he set the agenda for the Catholic Church's participation in global socio-political processes for the decades to come. Summarising the peacebuilding achievements of his predecessors, Pope Francis emphasises that in the Catholic tradition, the practice of nonviolent resistance is almost the only way of peacebuilding.

This war came as a big surprise to many, including a lot of Ukrainians. Few believed that this was going to happen and on such a scale. After World War II it was nothing extraordinary for Europeans to shift from a just war to a just peace, it was a natural move. On the other hand, legitimate self-defence is deeply rooted in the documents of the Second Vatican Council. The richness of the Catholic tradition is having these two trends in its arsenal.

How can these two approaches be made to bear fruit?

Nowadays, the Catholic Church carries out peacebuilding processes on three levels. The first level is global, international. There are several advantages that allow Catholicism to effectively support peacebuilding at the church-wide level. The Catholic Church emphasises the spiritual authority and sovereignty of the Holy See, recognised in international law as a sovereign subject (*persona sui juris*), which does not depend on the existence of a sovereign territory. Unlike Orthodoxy and Protestantism, Catholicism, not without its challenges, of course (and the Ukrainian case is just one illustration), has a high degree of centralisation, which makes it possible to unify the Church's vision of peacebuilding in all parts of the world.

The second level is national. There are more than 1.2 billion Catholics living in almost every country in the world. The question is: How do Catholic peacebuilding initiatives work? There is no universal model; each specific situation requires its own diagnosis and contextual responses. Ideally, however, the Catholic peacemaker's approach to conflict transformation draws on the strengths of Catholicism as a worldview. Local episcopal conferences and activists in many countries realise the church-wide potential and local peacebuilding initiatives. Catholic communities on the ground help activists and peacemakers support conflict prevention efforts and promote peace on the national level.

The third level concerns the communities and organisations within the Church, which consider the building and maintenance of peace as their priority mission. Leading Catholic communities

with this mission include Pax Christi International, Catholic Relief Services, the Caritas Internationalis, the community of Sant'Egidio, Apostolat Militaire International and Catholic Peacebuilding Network. The Pontifical Council for Justice and Peace (now part of the Dicastery for Promoting Integral Human Development) should also be mentioned in this respect.

In the end, how would you evaluate Pope Francis's struggle to speak unequivocally about the war?

On Ukrainian social networks, Pope Francis is often 'accused' of unhealthy pacifism. However, in view of what I said earlier it should be admitted that although the pontiff is an exponent of a global trend that has borne peace-fruits since the Second World War, this trend is now paralyzed by an unexpected, until recently surreal, but in fact real attempt by the Russian Federation and Putin to reshape the borders on the European continent – an 18th century land grabbing in the 21st century.

However, there are still a number of factors that are little known in Ukraine, which shed some light on Pope Francis' decisions and behaviour in the context of the war. Not only did the Pope bring a Ukrainian icon from Argentina to his private chapel in Rome, carrying it close to his heart, but he also wears a scar on his heart, which, like the icon, has a Ukrainian trace.

The Catholic Church and Pope Francis, known as Father Bergoglio before his election to the papacy in 2013, had been accused of silence during the Dirty War: the killings and kidnappings carried out by the military junta who ruled Argentina from 1976 to 1983. His main accuser is a journalist of Ukrainian-Jewish origin, Horacio Verbitsky, a controversial author

whose books (including *El Silencio*) in Argentina have become national bestsellers.

In Argentina, the role of the Church during the dictatorship was twofold. Several representatives of the clergy participated in the junta's atrocities. Father Christian von Wernich is currently serving a life sentence for the numerous abductions, tortures and murders he was involved in at the death camps, which were then run by the police and the military. Other members of the clergy became martyrs, such as Bishop Enrique Angelelli, who was killed by the dictatorship for speaking out publicly against its methods of abduction and murder in August 1976.

However, the absence of the provincial superior of the Society of Jesus in Argentina, Fr Jorge Bergoglio, among the public opponents of the junta's atrocities has left his role at the time open to interpretation now that he has become Pope Francis. He has called the accusations 'slander' and believes that, on the contrary, he was working behind the scenes to save the lives of priests and others whom he had secretly saved from the death squads. He claims in one instance even to have given his identity card to a dissident who looked like him, so the dissident could flee the country. Generally, the Jesuits played an important role in resisting the junta. For this reason Fr Orlando Yorio and Francisco Jalics refused to follow the order by the Jesuit provincial superior to leave their mission in the slums. Both then blamed the provincial superior, but one priest later changed his mind, while the other never forgave Jorge Bergoglio.

Regardless of the seemingly rather traumatic Argentinian experience, Pope Francis has become a global icon of forgiveness. This

experience makes him both strong and weak at the same time. It makes him weak, because his longing for forgiveness and philanthropy sometimes obscures the truth, allowing mercy to result in the erosion of truth. It makes him strong, because he knows the price the Church will pay for silence and neutrality. It cannot be ruled out that we will witness some unexpected move by the Pope at some point, even if the tactical miscalculations of Vatican diplomacy are obvious. As the late Fred van Iersel remarked, Pope Francis is now in a position similar to that of Pope Benedict XV during World War I – while trying to preserve neutrality, he became powerless and isolated.

There is, however, a more important question: will Pope Francis, in tandem with the Curia, be able to demonstrate the peacebuilding leadership of the calibre of John XXIII? This question remains open – there are still hardly any such signs!

We hope and pray for peace and justice in Ukraine. We do not know how long it will take and whether you will succeed in liberating the occupied territories. Sooner or later, we will need to think of what will happen after the war. How do you view the future?

There's a lot of talk about Ukraine joining NATO and eventually the EU to have the same security guarantee, that our other neighbours (Poland and the Baltic states) have. Apparently, the best security guarantee for Ukraine is not even NATO membership, even if this is going to happen, but strangely enough, democracy in Russia, which a lot of people in that country deserve. Since World War II, there has not been a single case of a democratic country invading the other. One of

the real reasons for the current Russian invasion was precisely the threat of the successful young Ukrainian democracy to the last two dictators in Europe, Putin and Lukashenko. Putin started his political career as a promising reformer with democratic incentives, but has, unfortunately, ended up as a dictator.

How can there be justice after so much injustice and destruction?

I find it dramatically ironic that the residential area of the city of Lviv where I live with my family, the area which was recently heavily bombed with Putin's cruise missiles, causing numerous human casualties among innocent civilians, happened to be associated with the lives of two prominent Jewish lawyers, Hersch Lauterpacht and Raphael Lemkin. Both, coincidentally, studied law at the University of Lviv (today called the Ivan Franko National University of Lviv), and they laid the foundations of international law by formulating the concepts and coining the legal terms of 'genocide' and 'crimes against humanity.' God has a sense of humour!

It is also interesting to observe the contrasting difference: while in Russia people even on state TV are dreaming of Zelensky's death or assassination, in Ukraine people are hoping for Putin to end up in The Hague, as Milošević did. So, even the sense of justice is quite different in Russia and in Ukraine. What the International Criminal Court has done by issuing the arrest warrant to Putin politically is perhaps more effective than the imposition of economic sanctions on Russia. The Ukrainians are certainly most grateful for this ardent and bold act, even though there is still a long way to go before justice has been served.

Asking this question feels a bit uncomfortable, living in the safe and peaceful West, but how do you view forgiveness and reconciliation in this context? Is any reconciliation ever possible?

It is indeed possible and we know historical examples after World War II: between France and Germany, Germany and Poland, Poland and Ukraine. In all of them, the role of the Church has been crucial. What does not help in this process is perhaps an attempt at premature reconciliation *in bello* instead of *post bellum*, so to say.

What might a good or just peace look like for Ukraine?

All wars come to an end, and so will Russia's war against Ukraine. On 11 October 2022, President Zelensky enunciated to the leaders of the Group of Seven (G7) countries a 'peace formula' to overcome the Russian threat. Today, this 10-point plan has already been welcomed by a number of countries around the globe. In June, it was also endorsed by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe. In August 2023, a summit concerning the peace plan was held in Jeddah (Saudi Arabia). About 40 countries joined the meetings, and most have decided how they will make their contribution to help archive the items outlined in the Ukrainian peace plan, which presupposes territorial integrity, reparations and prosecution of the war criminals, among other things.

What is your vision of Russia after the war?

Today's Russia is a classical kleptocracy where about 700 men own about 70% of the national wealth. By stealing Russia's resources Putin's oligarchs deny basic things to ordinary Russians, while reaping the fruits of democratic societies for themselves and for their families, educating their children and enjoying the rule of law in those democracies. They do not live in Moscow and Petersburg, but in London and Paris, they do not anchor their yachts on the Black Sea coast, but in Monaco and Malta, they do not send their children to colleges in Novgorod and Novosibirsk, but to Harvard and Oxford.

This war has revealed an unknown face of Russia: the phenomenon of massive stealing by Russian soldiers of Ukrainian washing machines, children's toys and women's underwear to bring those goods back to their families in Russia. There are numerous cases of surveillance cameras being stolen, allowing their former Ukrainian owners to watch in real time the daily lives of the 'new owners' in Russia through wifi. It is funny and sad.

Putin's state propaganda keeps hiding basic facts from millions of Russians and substitutes the domestic failures by the Russian state with the rhetoric of the 'collective West wanting to destroy Russia', while at the same time, selling a cheap narrative to the Western audience that it wants to preserve the so-called 'traditional values'. Those who buy into this in the West (Catholics and Protestants alike) are as deluded as the millions of Russians who do not even get gas delivered to their homes. No matter how many Western politicians and political parties will be bribed with Russian gas and oil money, this reality cannot be changed during Putin's reign.

Given these deep-seated structures of injustice, what is needed in particular?

Since Paul VI's *Populorum Progressio*, development is the new name for peace. It is impossible to build peace effectively in contexts where poverty, hunger and crime are fuelling conflicts, since there is a direct link between security, development and peacebuilding, which cannot be isolated processes. Christian identity and practice alone do not make Christians peacemakers. Priests, bishops and lay people need additional expertise, skills, competences and practice. It is obvious that spiritual orientation is the basis for peacebuilding, but this is not enough for an exhaustive profile of a peacemaker in today's world. The same applies to the service of military, prison and medical chaplains.

This war is all about faith. A soldier's faith in victory, Ukraine's faith in a soldier, the world's faith in Ukraine. For Putin and for his propaganda machine, no other goal is more important than to thwart this faith. Objectively, Ukraine has already won – because it was not afraid of the power that the whole world feared and fears. There are lessons to learn: capitalism and the free market economy do not automatically lead to democracy. Russia will not allow any country to buy Russia's natural resources without Russia using them as a weapon, in much the same way that hunger is being weaponised in Russia's withdrawal from the Black Sea Grain Initiative. The western world should not let Putin get away with war crimes. <

* I would like to thank Leonard van Aalst for his assistance in preparing this interview.

DE SCRIPTIE

Christiaan Schoonenberg
'It's not all bad about bats'

Over vleermuizen en verbeelding in de Nieuwe Kerk in Groningen

juni 2023

Universiteit

Protestantse Theologische Universiteit Groningen
Masterscriptie Praktische Theologie

Begeleiders

- Erica (dr. P.E.M.) Meijers, Protestantse Theologische Universiteit
- David Stroband, kunsthistoricus en docent Autonome beeldende kunst, Hanzehogeschool

Christiaan Schoonenberg is theoloog en filosoof. Hij combineert zijn praktijk met film, fotografie en speculatieve fictie. Na een studie Wijsbegeerte aan de KU Leuven volgde hij de opleiding tot gemeentepredikant aan de Protestantse Theologische Universiteit in Groningen. In zijn werk is de vraag naar God in het Antropoceen een centraal thema. Hij zoekt naar onverwachte ontmoetingen, verbinding tussen vreemden – mens, plant en dier – en experimenteert op verschillende manieren met hedendaagse vormen van gemeenschap. Hij werkt als opbouwwerker voor Diaconie in Stad en als monastiek pionier voor Stads klooster Groningen en maakt deel uit van het schrijverscollectief ent-ent-ent en eco-sociaal collectief Woeker. | christiaanschoonenberg.nl

Universiteit

Masterscriptie Gemeentepredikant
Protestantse Theologische Universiteit
Groningen

Volg het spoor van de vleermuis

In de zomer van 2021 wandelde ik met een van de predikanten van de Nieuwe Kerk door het Stadspark in Groningen. We hadden het over het verhaal van de Ark van Noach. Ik vroeg hem of hij wist welke dieren zich in de Nieuwe Kerk ophielden. 'Vleermuizen,' zei hij, 'ze vliegen 's avonds rondjes in de kerk en worden 's ochtends soms dood of uitgeput door de koster gevonden.'

Met de koster maakte ik de afspraak dat zij me opbelde als ze weer een dood exemplaar in de kerk gevonden had. Ik wilde er een digitale 3D-reconstructie van maken. Nog geen week later kreeg ik een telefoontje dat ze er één gevonden had en dat hij 'bijna dood' was. Ze had hem in een plastic box gestopt en stuurde me ermee naar huis.

Daar zat ik, in mijn kamer, met een rondkruipende vleermuis. Tot mijn verbazing schrikte hij me niet af maar fascineerde hij me. Het was een aandoenlijk gezicht om hem met zijn duimnagels de randen van de plastic box te zien verkennen. Het was meteen duidelijk: ik kan hem hier niet in deze box laten sterven.

Zo kwam ik in contact met mensen van de Vleermuizenwerkgroep Groningen. Eén van de leden van de werkgroep bleek bij mij in de wijk te wonen en ik kon de vleermuis meteen bij haar langs komen brengen. Ze liet me zien hoe je zo'n beestje voedt en na een paar slokjes melk was hij er alweer bovenop.

Andere wereld

Deze kleine gebeurtenis bracht me waar ik naar op zoek was: een concreet verhaal van een dier in een kerk. Het vormde het startpunt van mijn onderzoek, waarin ik de wereld van

mens én vleermuis – die twee samen – serieus probeer te nemen. In mijn onderzoek merkte ik dat de wereld er dan heel anders uit begint te zien. Alledaagse gebruiksobjecten krijgen plots een andere functie. Gele schoonmaakdoekjes

blijken uit het perfecte materiaal te bestaan om grip aan de nageltjes van vleermuizen te bieden. Je vindt ze daarom in elke vleermuisopvang. Mascaraorsteltjes worden een instrument om vleermuizen mee te aaien. Je kunt ze ervan zien genieten.

Natuurlijk, het blijft speculeren wat de vleermuizen echt ervaren, maar juist dat speculeren over een andere mogelijke wereld is heel waardevol. Het stimuleert de verbeelding, maakt de wereld rijker en brengt ons mensen dichterbij de vleermuizen.

Kunstinstallatie in de kerk

De methode die ik voor mijn onderzoek gebruik, is experimenteel. Ik probeer kunst en theologie met elkaar te combineren. Als onderdeel van mijn onderzoek heb ik een kunstinstallatie in de Nieuwe Kerk in Groningen gepresenteerd, waarmee ik de wereld van de vleermuis voor de bezoeker wat dichterbij hoop te brengen.

Het werk bestaat uit een print op doek, een *soundscape* waarin stukjes interview met mensen van de Vleermuizenwerkgroep te horen zijn en een *augmented reality*-installatie (AR), een digitale laag op de werkelijkheid.

Als bezoeker beweeg je je met een telefoon of tablet door een digitale grot waar vleermuizen rondvliegen en videobeelden te zien zijn van vleermuizen in verschillende situaties. Zo zie je een vleermuis die vliegles krijgt, een vleermuis die zichzelf bevredigt, vleermuisembryo's op sterk water, en een vleermuis die zichtbaar geniet van de strelingen van een mascaraorsteltje. Het leven van de vleermuis wordt zichtbaar: pijn en dood zijn er onderdeel van, maar plezier en genot ook.

Dierentheologie

De centrale vraag van mijn onderzoek luidt:

Is het mogelijk een kerkgemeenschap te verbeelden die voorbij de grenzen van de menselijke soort gaat? Kunnen we als mensen de vleermuizen zo serieus nemen dat ze ons ook doen veranderen? Dat er iets van wederkerigheid ontstaat?

Want vanuit die premisse vertrek ik: dat we ons altijd in relaties bevinden, met andere mensen, dieren en onze omgeving en dat die relaties ons maken tot wie we zijn.

Om die vraag te beantwoorden, ben ik vooral te rade gegaan bij denkers uit de *Environmental Humanities*. Ik kwam erachter dat dierentheologie, voor zover die bestaat, zich erg focust op dierenrechten. Dierenrechten zijn natuurlijk heel belangrijk, maar de rijkdom van de relatie met andere soorten komt in een juridisch, legalistisch discours niet tot zijn recht. De bestaande dierentheologie sloot eigenlijk niet goed aan bij de manier waarop ik de vleermuizen in de Nieuwe Kerk probeerde te benaderen.

Ik bespreek in mijn scriptie daarom onder andere het denken van feministisch wetenschapsfilosoof Donna Haraway, antropoloog Deborah Bird Rose en 'veldfilosoof' Thom Van Dooren. Zij beschrijven veelsoortige relaties in beelden die inspirerend waren voor waar ik in de Nieuwe Kerk mee bezig was. Haraway gebruikt 'groeten', 'dansen' en 'antwoordelijkheid' als termen om over de relatie met andere soorten te schrijven. Als mensen kunnen we ingaan op de uitnodiging die van een dier als ander uitgaat. Als we goed opletten merken we dat het initiatief lang niet altijd bij ons ligt. Rose gebruikt het beeld van 'omhoog zingen', *singing up*. In een wereld van

steeds meer dood en verlies, zeker als het om niet-menselijke wezens, om dieren, gaat, kunnen we leren om ons in steeds complexere relaties met anderen 'te zingen'. Van Dooren schrijft over waken en rouwen in relatie tot andere soorten. Door stil te staan bij verlies en dood en vernietiging, door erbij te blijven, door het niet uit de weg te gaan, kan er in het rouwen ook een vorm van vieren ontstaan.

Conclusies

Mijn onderzoek sterkt me in het vermoeden dat kunst in kerk en theologie een belangrijke rol kan spelen, door werkelijkheden aanwezig te stellen die moeilijk onder woorden te brengen zijn. Kunst kan kerken helpen om verbeeldingsrijke ruimtes te scheppen waarin de relaties tussen mensen, dieren en God doordacht kunnen worden en waarin aanzetten tot een rechtvaardiger wereld vorm kunnen krijgen. Kunst kan ook een vorm van spel introduceren, die als belangrijke modus van verbinding kan werken.

Door met de genoemde *augmented reality*-installatie te werken ontstond er in de Nieuwe Kerk tijdelijk een andere ruimte, die prikkelt, affecteert en tot onderzoek uitnodigt, op een andere manier dan bijvoorbeeld een kerkdienst of gespreksgroep doet. Ik zag plezier en verwondering, soms ook onbegrip, terwijl mensen met een tablet rondliepen. En ik hoorde heel veel verhalen. Van eigen ervaringen met vleermuizen en andere dieren, tot ideeën over antropocentrisme en speciësisme. De *augmented reality*-installatie faciliteerde een ruimte om je te verhouden tot, te denken over en vooruit te kijken naar een gedeelde toekomst met vleermuizen.

Ik denk dat de speculatieve verbeelding van de Nieuwe Kerk in Groningen als een veelsoortige gemeenschap daarmee een mogelijke schakel creëerde tussen wat is en wat nog niet is. De vleermuizen waren even vertegenwoordigd in de Nieuwe Kerk, maar daarmee was er niet meteen sprake van een daadwerkelijk veelsoortige gemeenschap. Dat vraagt om experiment en avontuur op gemeenteniveau en om een duurzamer engagement, dat in de structuren van de gemeenschap verankerd zou moeten worden. Alleen dan kun je ontdekken wat een goed leven voor vleermuis en mens in de Nieuwe Kerk daadwerkelijk betekent.

Om daar te komen moeten we de kerk vooral als een oefenplek blijven zien. Een plek waar niet meteen een oplossing aangedragen hoeft te worden, waar geld en efficiëntie niet de maatstaf zijn, maar waar we de problemen waarmee we leven diep kunnen leren voelen. *Staying with the trouble*. En daar hoop ik in de toekomst op heel veel manieren aan bij te blijven dragen. <

<https://tijdschrift.handelingen.com/>

• **Open access**

Handelingen is digitaal beschikbaar via *open access*. Alle edities van *Handelingen* en ook losse artikelen zijn gratis online beschikbaar. Hiervoor gaat u naar tijdschrift.handelingen.com. Verder vindt u daar informatie over de redactie, het indienen van een artikel en het bestellen van het nieuwste nummer.

• **Nieuwsbrief**

Via deze website kunt u zich ook inschrijven voor de e-mailniewsbrief van *Handelingen* en Radboud University Press die elk kwartaal verschijnt.

<https://handelingen.com/>

• **Actuele agenda en archief**

De vertrouwde website www.handelingen.com blijft bestaan, mét alle actuele berichten en aankondigingen. Nog steeds kunt u daar de overzichten van eerdere jaargangen (teruggaand t/m 1995), artikelen, literatuurberichten en beeldmeditaties vinden. Bovendien wordt daar de agenda bijgehouden met studiedagen, cursussen, symposia en andere activiteiten in het kader van praktische theologie en religiewetenschap.

<https://www.kuleuven.be/thomas/page/tijdschriften/view/75125>

• **Open Journals**

De nummers van *Handelingen* worden ook opgenomen op de website van KU Leuven met een korte beschrijving van de thema's en de artikelen, inclusief links daarnaar op Open Journals.

Handelingen levert een waardevolle bijdrage aan het professionele handelen van pastores, geestelijk verzorgers en andere betrokken academici, die de reflectie op de religieuze en levensbeschouwelijke aspecten van hun eigen beroepspraktijk willen verdiepen. *Handelingen* wil enthousiaste professionals een inhoudelijke oriëntatie bieden voor hun omgang met kerkleden, cliënten of personeel op terreinen van geloof, spiritualiteit, zingeving, levensoriëntatie en gemeenschapsvorming.

Redactie

Frank G. Bosman, dr. Jorge Castillo Guerra, drs. Harry Harmsen (webredacteur), dr. Eric Luijten, dr. Erica Meijers, drs. René Rosmolen (beeldredacteur), prof.dr. Hans Schaeffer, prof.dr. Martijn Steegen, prof.dr. Theo van der Zee (hoofdredacteur)

Redactiesecretariaat

Francisca Folkertsma-Huizer MA
Dick Ketstraat 79
6717 NZ Ede T 0318 701054
redactiesecretariaat@handelingen.com

Eindredactie

Redactie.AMG | Marieke van der Giessen-van Velzen, Zoetermeer

Vormgeving

Frank de Wit, Zwolle

Druk

Pumbo.nl

Foto's en illustraties

Omslag voor- en achterzijde: René Rosmolen
Fotoreportage 'oorlog en vrede': René Rosmolen
Foto's bij interview: via Roman Zaviysky
Foto achterzijde: Kathedraal Reims

Online, download en on demand

Handelingen verschijnt viermaal per jaar en is gratis online te lezen en te downloaden via www.handelingen.com of www.radbouduniversitypress.nl
Het is tevens mogelijk via deze websites een gedrukt exemplaar te bestellen.

Nieuwsbrief

Blijf op de hoogte van nieuwe nummers via onze nieuwsbrief.
Aanmelden hiervoor kan op de website van *Handelingen*.

ISSN 1876-8024
E-ISSN 2773-2096

**RADBOUD
UNIVERSITY
PRESS**

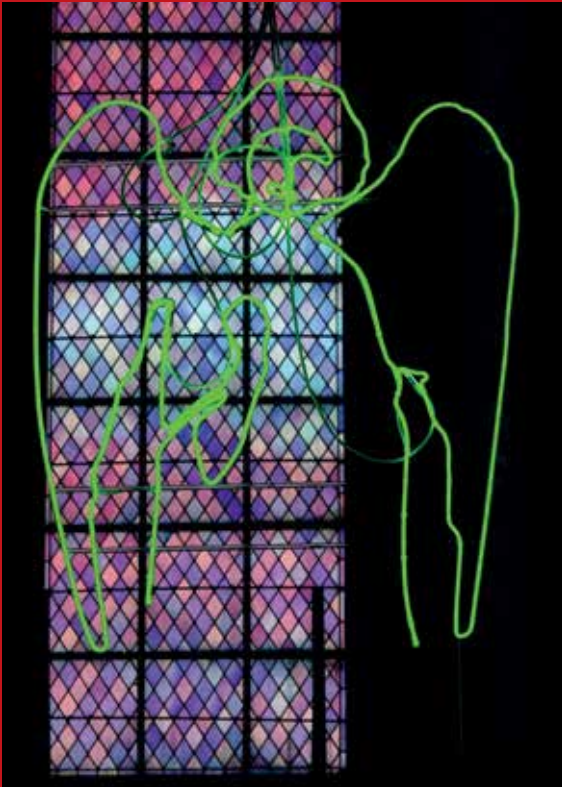
© 2023 *Handelingen*

Handelingen wordt gepubliceerd in Diamond Open Access met de volgende Creative Commons-licentie: Attribution-4.0-International (CC BY 4.0). Deze licentie houdt in dat het kopiëren, distribueren, vertonen en uitvoeren van het werk en afgeleide werken is toegestaan op voorwaarde van het vermelden van de oorspronkelijke auteur(s) en bron.

In het volgende nummer:

De toekomst is nu

Themaredactie: Theo van der Zee & Martijn Steegen

De toekomst is nu en ze dringt aan. Bij gelegenheid van haar 50-jarig bestaan laat *Handelingen* zich aanspreken door de toekomst. Met een themanummer vestigt ze de aandacht op de toekomstgerichte oriëntatie van de praktische theologie en religiewetenschap om een impuls te geven aan de innovatie van vakgebied en praktijk.

De toekomst is dat wat op ons toekomt. Ze is niet louter een voortzetting van het verleden maar roept de verwachting op van iets dat werkelijk nieuw is, ongedacht en onverwacht. Naar de toekomst kunnen we uitzien, maar ze doet ook een beroep op ons. Hoewel alle religies en levensbeschouwingen een toekomstverwachting kennen, is de toekomstgerichte oriëntatie in de praktische theologie en religiewetenschap duidelijk onderbelicht.

Het themanummer zet het spotlicht op toekomstgerichte benaderingen van praktijken in de zorg, het onderwijs en de kerk. De artikelen houden elk het wenselijke, het mogelijke en/of het waarschijnlijke van de toekomst voor ogen. Hoe kan een Bijbelse utopie vruchtbaar worden gemaakt? Welke scenario's weten te anticiperen op de toekomst? Kan het wenselijke een ontwerp worden?